

THE WAKF (AMENDMENT) BILL, 1984

MR. DEPUTY CHAIRMAN; We will now take up the Wakf (Amendment) Bill, 1984. We have already discussed the Bill. So I hope the hon. Members will be very brief in their observations.

THE MINISTER OF LAW, JUSTICE AND COMPANY AFFAIRS (SHRI JAGANNATH KAUSHAL); Sir, it may be recalled that on 23rd July 1984, during the third reading of the Wakf (Amendment) Bill, 1984, in this honourable House I had stated that during the consideration of the Bill by the Lok Sabha such of the amendments with regard to which there is a consensus among the Muslim Members of Parliament and are acceptable to the Government may be commended by me to the Lok Sabha for its acceptance. It appears that some Muslim Members of Parliament had arrived at a consensus with regard to certain amendments which were urgently required to be made in the Bill. Those amendments being acceptable to the Government were commended by me to the Lok Sabha for acceptance and that House as accepted them. The amendments which were thus accepted were:

1. Elaboration of the connotation of the expression "person interested in Wakf" so as to cover 'a non-Muslim having an interest in a Wakf property to whom a notice as well as a reasonable opportunity of presenting his case have been given under section 4 of the Wakf Act, 1954.'

2. 'Extension up to 30 years of the period of limitation for the institution of suits for the recovery of Wakf properties which are in adverse position.'

3. "Incorporation of a provision with retrospective effect empowering the Wakf Boards which have taken over the management of any evacuee wakf property to function as a trustee of such property under section 11 of the Administration of Evacuee Property Act, 1950."

This amendment became necessary by reason of a recent judgement of the Punjab and Haryana High Court in which it was held that the Wakf Board, not being a trustee 'appointed under section 11 of the said Act, is not competent to institute such suits.

In view of the nature of the amendments which have been adopted by the Lok Sabha, I hope the amendments would be agreed to by the honourable House.

Sir, I beg to move;

"That the following amendments made by the Lok Sabha in the Wakf (Amendment) Bill, 1984, be taken into consideration, namely;—

Clause 6

1. "That at page 4, after line 1, the following be inserted, namely;—

'(a) in sub-section (1), the following Explanation shall be inserted at the end, namely;—

"Explanation—For the purpose of this section and section 6A, the expression "any person interested therein", occurring in sub-section (1) of this section and in sub-section (1) of section 6A, shall in relation to any property specified as wakf property in a list of wakf published, under sub-section (2) of section 5, after the commencement of the Wakf (Amendment) Act, 1984, shall include also every person who, though not interested in the wakf concerned, is interested in such property and to whom a reasonable opportunity had been afforded to represent his case by notice served on him in that behalf during the course of the relevant inquiry under section 4."

2. "That at page 4, line 2,—for '(a)' substitute '(b)'

3. "That at page 4, line 4,— for '(b)' substitute '(c)'

Clause 65

4. "That at page 49, after line 37, the following be inserted, namely;—

Period of limitation for recovery of wakf property to be thirty years.

66G. Notwithstanding anything contained in the Limitation Act, 1963 (36 of 1963) the period of limitation for any suit for possession of immovable property comprised in any wakf or possession of any interest in such property shall be a period of thirty years and such period shall begin to run when the possession of the defendant becomes adverse to the plaintiff.

Special provision as to evacuee wakf properties.

*'

66H. The provisions of this Act shall apply, and shall be deemed always to have been applied, in relation to any evacuee property within the meaning of clause (f) of section 2 of the Administration of Evacuee Property Act, 1950 which immediately before it became such evacuee property within the said meaning was property comprised in any wakf and, in particular, any entrustment (whether by transfer of any documents or in any other manner and whether generally or for specified purposes) of any such property to a Board made before the commencement of the wakf (Amendment Act, 1984 in pursuance of the instructions of the Custodian under the Administration of Evacuee Property Act, 1950 (31 of 1950) shall have, and shall be deemed always to have had, notwithstanding anything contained in any other provision of this Act, effect as if such entrustment had operated to;

- (a) vest such property in such Board in the same manner and with the same effect as in a trustee of such property for the purposes of sub-section (1) of section 1' of the Administration of Evacuee Property Act, 1950 (31 of 1950) with effect from the date of such entrustment, and

- (b) authorise such Board to assume direct management of the wakf concerned for so long as it might deem necessary."

The question was proposed.

MR. DEPUTY CHAIRMAN; There are many Members who want to speak. I would request them not to take more than five minutes each because the whole matter has been discussed already.

SHRI R. RAMAKRISHNAN (Tamil Nadu); Sir, one minute, not even five minutes.

Mr. Deputy Chairman, Sir, I have to say a few things in general. Even in the Constitution (Fifty-second Amendment) Bill which was brought to Parliament, the Government removed clause (c). If the hon. Minister, Mr. Jagannath Kaushal may remember, it was relating to the para-military forces. In respect of such Bills which are very important it is done, and I think this Bill itself was sent to an expert committee of Muslims and others, and all aspects were taken into consideration when this Bill was introduced in Rajya Sabha. Of course, as an afterthought, some amendments have been suggested by those concerned with the Bill and have been commended by the Minister, and it is quite acceptable.

Sir, even this morning Mr. Shahabuddin who was a Member of this House and is a leading Muslim functionary, has given a statement that this Wakf Bill is having an eye on the elections. I do not agree with him, Sir, because the whole political process, everything, is there with an eye on the elections. This is a comprehensive piece of amendment which has been brought. I support and welcome this Bill.

But about nomination of the Wakf Boards, something has got to be done. Even in Tamil Nadu, our Chief Minister, MGR, completely revamped the Wakf Board, and it is working quite properly.

[Shri R. Ramakrishnan]

Mr. Sulaiman Sait of the Muslim League, who is well versed with this matter, has made certain suggestions which have not been acceptable to the Minister. More representation should be given to other category of persons than what has been stated in clause 11 of this Bill. This may be considered by the Minister so that it will have relevance and all persons of the Muslim community can participate in this whole thing. I welcome and support the amendment, Sir.

डा० (श्रीमती) नाजमा हेपतुल्ला (महाराष्ट्र) : आपकी बहुत शुक्रगुजार हूँ कि आपने मुझे बोलने का मौका दिया। मैं माननीय कानून मंत्री जी और हमारी नेता श्रीमती इन्दिरा गाँधी जी भी शुक्रगुजार हूँ कि वह न सिर्फ वक्फ बिल जल्दी लाये बल्कि लोकसभा के अंदर जो एम पीज हैं और वहाँ के जो एम पीज हैं उनकी राय लेकर, इसमें अमेंडमेंट जो उन्होंने पेश किये, उनको इसमें इन कारपोरेट कर दिवा और आज दुबारा इस बिल को हाउस में लाये इसलिये मैं बहुत शुक्रगुजार हूँ और उन्हें मुबारकबाद देती हूँ।

एक दो लफ्ज अमेंडमेंट के बारे में बोलना चाहती हूँ। जो अमेंडमेंट आपने इसमें रखा कि वक्फ कमिशनर को आई ए एस आफिसर बनाया जायेगा, मेरी यह दखिस्त है कि इस पर सख्ती से पबान्द रहें ताकि जो समझदार आफिसर होगा वह तरीके के साथ वक्फ का काम चला सकेगा। दूसरे जो वक्फ कमिशन में चेयरमैन बनाने की तजवीज को तसलीम नहीं किया गया इसके लिये मैं आपको मुबारकबाद देती हूँ और इसका खैरमकदम करती हूँ। क्योंकि इस कमेटी के अंदर पार्लियामेंट और असेम्बली के मेम्बर होंगे उन्हीं से चुनकर जो चेयरमैन होगा वही ठीक रहेगा। तीसरे जो आपने लिमिटेशन 12 साल से 30

साल की है उसका भी मैं खैरमकदम करती हूँ। अगर वजाय 30 साल के डेट मुकर्रर होती, 1947 की डेट मुकर्रर होती तो मेरे ख्याल में ज्यादा बेहतर होता। तमाम प्रोपर्टी जो है, हिन्दुस्तान के बंटवारे के बाद ही बहुत बड़ी प्रोपर्टी वक्फ की पंजाब और हरियाणा की जो है उसके झगड़े पड़े हुए हैं। 12 से 30 साल की है इसके लिये भी मैं आपकी शुक्रगुजार हूँ।

चौथे जो क्लॉज 6 में अमेंडमेंट है उसका भी मैं खैरमकदम करती हूँ क्योंकि इसकी वजह से वक्फ प्रोपर्टी जो नज्दिय बन गई है वेईमान लोग किसी तरीके से हड़प सकते हैं और वह गैर मुस्लिम के नाम करके, प्रोपर्टी को दवा सकते थे। उसके लिये जो आपने रोकथाम की है उसके लिये मैं आपकी शुक्रगुजार हूँ। अगली बात मैं यह कहना चाहती हूँ कि वक्फ इक्वायरी कमेटी ने रिपोर्ट दी थी कि वक्फ कौंसिल को भंग कर दिया जाए उसको आपने नहीं माना, यह भी आपने सही काम किया। क्योंकि यह जो सेन्ट्रल वक्फ कौंसिल है, मरकजी वक्फ कौंसिल है, यह बहुत अच्छा काम कर रही है। जो कस्टोडियन की प्रोपर्टी है उसके बारे में जैसा कि मिनिस्टर साहब ने फरमाया है कि अदालत ने फैसला दिया था कि उसमें वक्फ बोर्ड का कोई हक नहीं है। इस बिल के लिए हम मिनिस्टर साहब के शुक्रगुजार हैं। दूसरी बात मैं यह कहना चाहती हूँ कि जो वक्फ की प्रोपर्टी है उसको रेंट कंट्रोल से अलग कर देना चाहिए क्योंकि यह लाखों और करोड़ों रुपये की जायदाद है, लेकिन सौ या दो सौ रुपये में दी गई है। अगर इसको रेंट कंट्रोल से अलग रखा जाएगा तो यह एक बहुत अच्छा काम होगा। इसके अलावा मैं यह भी कहना

चाहती हूँ कि वजीरे आज़म ने एक चिट्ठी लिखी थी और वह चिट्ठी सभी स्टेट्स को भेजी गई थी कि वक्फ की जो प्रोपर्टी है उसके बारे में क्या किया जा रहा है।

श्री उपसभापति : अब आप समाप्त कीजिये।

श्री सैयद अहमद हाशमी : (उत्तर प्रदेश) : जनाब, यह बहुत सेंसिटिव मामला है। इसके लिए दो तीन मिनट बहुत कम हैं।

श्री उपसभापति : इस विल पर पूरी बहस हो चुकी है।

डा० (श्रीमती) नाजमा हuseनल्ला : मैं हाशमी साहब से कहना चाहती हूँ कि अगर सरकार की मंशा नहीं होती तो कोई जरूरी नहीं था कि लोक सभा में पास करने के बाद इतनी जल्दी इसको यहां पर लाती। मैं यह कहना चाहती हूँ कि हमारी नेता श्रीमती इन्दिरा गांधी जी ने जो चिट्ठी लिखी थी उसके बारे में कई सरकारों ने जवाब नहीं दिया है। उनसे अगर इस बारे में जवाब जल्दी मंगा लिया जाय तो अच्छा रहेगा। इससे वक्फ को फायदा होगा। यह लाखों करोड़ों रुपयों की प्राप्ति है। इससे सारी कौम को फायदा होगा। जो लोग वक्फ के इंचार्ज हैं वे अगर इस करोड़ों रुपयों की प्राप्ति को बच्चों और नवजवानों की तालीम पर खर्च करें तो इससे कौम के बच्चे पढ़-लिखकर देश की तरक्की में अपना योगदान दे सकते हैं।

श्री सैयद अहमद हाशमी : मि० डिप्टी चैयरमैन साहब, मैं ओनरेबल मिनिस्टर साहब को, अपने बुरगं दोस्त मि० जगन्नाथ कौशल जी को मायूस

नहीं करूंगा, मैं जल्द उनकी तारीफ करूंगा कि उनका जाती इंटेशन रहा है कि यह विल जल्दी आए। वे हमारे दोस्त रहे हैं। लेकिन वे मुझे नहीं पहचानते हैं, लेकिन मैं उन्हें पहचानता हूँ। इस तरीके से हमारी ठकी-छपी दोस्ती रही है। मैं चाहता हूँ कि मैं इस बात का इज़हार करूं कि मैं उन्हें यकीनन मुबारकवाद देना चाहता हूँ कि उनका इंटेशन अच्छा रहा है। लेकिन इस विल के बारे में मैं कुछ बातें जरूर कहना चाहता हूँ। जहां मैं उनको परसन्नी मुबारकवाद दे रहा हूँ वहीं मैं गालिब का एक शेर अर्ज कर देना चाहता हूँ। मुझे पता नहीं है कि हमारे मिनिस्टर साहब को उर्दू अदब में कुछ दिलचस्पी है या नहीं।

कोई मेरे दिल से पूछे कि तेरे तीरे नीमे कण को,
यह खलिस कहां से होती जो ज़िगर के पार होती।

अगर यह कहा जाय कि यह विल पूरे वक्फ को डिपार्टमेंटल या हुकूमत का महकमा बना लेता तो शायद इस पर इतना एतराज नहीं होता। डिपार्टमेंट की तरह से वक्फ का सिलसिला काम करेगा। लेकिन ये ऐसे सफ़ी हैं कि एक हाथ से देते हैं और दूसरे हाथ से खींच लेते हैं। आप गौर करें, मैं सिर्फ एक रेफरेंस देना चाहूंगा कि प्रिंसिपल वक्फ एक्ट सन 1954 का है उसके सेक्शन 15 में वक्फ बोर्ड के अख्तियारात का बयान किया गया है। सेक्शन 15 में वक्फ बोर्ड को अख्तियारात देने के बावजूद इस एमेन्डिंग बिल के अन्दर सेक्शन 21(डी) को मेरी समझ में नहीं आता कि किस तरह से ला मिनिस्टर आंखों से ओझल कर गये हैं। यह जानबूझकर ऐसा किया गया है, दोनों में कन्ट्राडिक्शन है। अगर 21(डी)

[श्री सयद अहमद हाशमी]

है तो सेक्शन 15 बिल्कुल बेकार है, उसका कोई फायदा नहीं है। इसलिए मैं चाहता हूँ कि सेक्शन 15 जो है वह मैं आपके सामने पेश कर दूँ :

"Subject to any rules that may be made under this Act, the general superintendence of all wakfs in, a State shall vest in the Board established for the State and it shall be the duty of the Board so to exercise the powers under this Act as to ensure that the wakfs under its superintendence are properly maintained, controlled and administered and the income thereof is duly applied to the objects and for the purposes for which such wakfs were created."

इसके बाद ये पूरी वफात दी गई है, जिन्हें कि मैं छोड़ रहा हूँ। अगर इसको देख लीजिये तो इसके मुकाबले 21(डी) है। जिसके अन्दर, इस ऐक्ट के अन्दर मेम्बर सेक्रेटरी जिसे वक्फ कमिश्नर कहा गया है उसको जो पावर्स दी गई हैं, अगर उन पावर्स को इसी तरीके से रहते दिया गया तो वक्फ बोर्ड फायद मंटेन नहीं कर सकता है।

इसमें है कि :

"Where the Wakf Commissioner considers that an order or resolution passed by the Board—

(a) has not been passed in accordance with law; or

(b) is in excess of, or is an abuse of, the powers conferred on the Board by or under this Act or by any other law; or

(c) if implemented is likely to—

(i) cause financial loss to the Board or to the concerned wakfs generally, or

(ii) cause danger to human life, health or safety, or

(iii) lead to a riot or breach of the peace, or

(iv) is not beneficial to the Board or to any wakf or to wakfs generally,

he may, without implementing such order or resolution place the matter before the State Government along with a note pointing out the objections which he has to the order or resolution, as the case may be, and the orders of the State Government thereon shall be final and binding on the Board and the Wakf Commissioner."

श्री उपसभापति : आप पढ़िये नहीं। ये सब बातें पूरी हो गई हैं। अमेंडमेंट पर जो कहना है वह कहिये। आप इस पर पूरी डिबेट मत कीजिये।

श्री सयद अहमद हाशमी : मैं अर्ज कर रहा था कि उस पावर के मातहत इस वक्त बोर्ड के कांस्टिट्यूशन का कोई फायदा ही नहीं है। आप गौर करें न सिर्फ एक नोट पेश करेगा, जिस आर्डर से, जैसा रेजोल्यूशन... (समय की घंटी) आप कह दीजिये कि मैं बैठ जाऊँ। अभी तो मैं मेन आइटम पर भी नहीं आया।

श्री उपसभापति : इस पर पूरी डिबेट हो चुकी है।

श्री सयद अहमद हाशमी : मैं फिर अर्ज करूँगा कि जानबूझकर कांसपरेसी की गई है जिससे अपोजीशन के मेम्बर इसमें हिस्सा न ले सकें। आपने पाबन्दी लगा दी है, हम बोल नहीं सकेंगे, पांच मिनट से ज्यादा नहीं बोल सकते।

श्री उपसभापति : यह सारा मसला तो खत्म हो गया है।

श्री सयद अहमद हाशमी : हम भी खत्म हो जाय, बैठ जाय ?

श्री उपसमापति : बैठ जाइये ।

श्री संवर अहमद हाशमी : यह क्या बात हुई ।

जनावेअला, वह वक्फ कमिशनर कर सकता है, रिपोर्टिंग की हद तक वह स्टेट गवर्नमेंट को ब्रीफ करेगा । इसमें भी वक्फ बोर्ड के मेम्बरों का अपीयर होना जरूरी नहीं है । वन-साइडेड फैसला हो जायेगा । सब को सुपरसीड कर दिया । उसके बाद, आप गौर करें कि प्रिंसिपल ऐक्ट की सेक्शन 63 में आलरेडी यह होगा कि स्टेट गवर्नमेंट को दिया जा चुका है पहले और दिलचस्प बात यह है कि 53 और 53(बी) के अंदर आपने गोया इसको ब्राड कर दिया है, जो रोजमर्रा-डीलिंग करने में वक्फ बोर्ड के फंक्शनिंग में इंटरफियर करते रहेंगे ।

मेरा अर्ज करने का मकसद यह है कि यह शकल जो कमिशनर की है, मैंने इसके मुस्तालिक अर्ज किया, बहुत कुछ शिकायतें करना थीं कि आपके रेंट कंट्रोल और लैंड रिकवर्स के तर्जुमे के अन्दर आज कब्रिस्तानों की जमीनों विलेज के अन्दर ग्राम-पंचायतें समाओं के हाथ में चली गई हैं, किस तरह से कब्जे हो रहे हैं, नाजायज कब्जों के बारे में मुझे सारी चीजें कहनी थीं, लेकिन यह एक ऐसा तोरे निमकश है कि इस ने सब को बराबर कर दिया । जहां तक आप यह अमेंडमेंट जो लाए हैं यह सेक्शन 6(ए) इस एक्ट के अन्दर जायत किया गया है, हमारे ला मिनिस्टर साहब को मालूम है कि आलरेडी वक्फ कमिशनर बनाया गया इसलिए कि वक्फ जायदादों का सर्वे करे गजट करें और वक्फ जायदादों का सर्वे करने के बाद अगर आप उसे यह अख्तियार देते हैं यानि उसमें मज्बूद अमेंडमेंट हो कर, पहले इंस्ट्रुट था अब तो

यह है कि इंस्ट्रुट हो या न हो, अपने अख्तियार दे दिया कि कोई दरखवास्त वे दे कि यह जायदाद वक्फ नहीं है ऐसे किसी भी मसले के अन्दर वे सारी प्रोसीडिंग्स फिर से शुरू हो जाएंगी मसला बो हो जाएगा । हम यह कहते हैं कि वक्फ इन्क्वायरी कमेटी की बुनियाद के ऊपर यह कहा जाता है, यह उसकी बुनियाद पर लाया गया है, और वक्फ इन्क्वायरी कमेटी ने इस एस्पेक्ट को गौर किया और गौर करने के बाद लीगल एडवाइस ली और उसके अन्दर उन्होंने इस बात को रिक्मेंड किया कि जब ऐसी शकल हो तो उन शकलों के अन्दर जहां पर वक्फ कमिशनर की प्रोपर इन्क्वायरी नहीं की, नहीं हो सकी है वहां तो यह हक दिया जा सकता है कि उसके लिए कोई एप्लीकेशन कबूल की जाए और उस मसले को रिस्रोपन किया जाए वरना रिस्रोपन नहीं करना चाहिये लेकिन ऐसा नहीं किया । आप ने सेक्शन 6(ए) बढ़ा कर के एक नया तरीका खोल दिया गया है जिससे कि जितनी प्रोसीडिंग्स हैं आपके सर्वे की वह सभी चैलेंज हो जाएंगी, कोई बाकी नहीं रहेगी । अब आई है हमारी अमेंडमेंट मज्बूद वक्फ एक्सटेंशन के सिलसिले के अन्दर एक बात गौर करें यह देखें कि वक्फ एक्सटेंशन लिमिटेशन कितन हालत में हुआ ? यह वक्फ लिमिटेशन एक्ट जो है यह मुल्क के बंटवारे की बैकग्राउंड में आया था । पोजीशन ऐसी थी कि किसी वक्फ जायदाद के बारे में अगर कोर्ट में भी जाए और गजट होने के बावजूद अगर देख लिया जाए, कोई मुद्दई अगर पेश करे कि या वक्फ बोर्ड अगर मुद्दई बने तो आपके मेजिस्ट्रेट खारिज कर देते थे कबूल नहीं करते थे इस बैकग्राउंड के अन्दर, वक्फ एक्सटेंशन लिमिटेशन एक्ट बना महज इसलिए कि जो हालत हैं उनसे निपटा जाए उसका

[श्री सैयद अहमद हाशमी]

मतलब यह नहीं था कि किसी वक्फ को एक मुद्दत तक मुकर्रर करने के बाद एडवर्स पोজীशन हो गई लिहाजा उसको हम निपटा दें। इस सिलसिले के अन्दर मैंने एक बात कही थी कि वक्फ इन्क्वायरी कमेटी ने वक्फ एक्सटेंशन लिमिटेशन एक्ट के बारे में भी अपनी रिपोर्ट जो दी है उसके अन्दर बुनियादी तौर से डिमांड किया है इसको लाने के लिए लैंग्थ आफ टाइम से बाऊंड न किया जाए और आनरेबल मिनिस्टर साहब यह वक्फ इन्क्वायरी कमेटी की रिपोर्ट पेज 62 के अन्दर यह देख लें कि उन्होंने चैप्टर 11 के अन्दर इसको दिया है और इसको वे गौर से पढ़ लें। अगर मैं पढ़ूंगा तो आप कहेंगे कि टाइम ज्यादा हो रहा है। पूरा पैरा है जिस में उन्होंने कहा है कि एक्ट के अन्दर शामिल किया जाए। इसलिए इसकी कोई जरूरत नहीं है कि इसको टाइम बाऊंड किया जाए। मैं समझता हूँ कि यह सारी चीजें जो आपके वक्फ के सिलसिले के अन्दर हैं आप उनके ऊपर गौर करें तो मालूम होगा। यह ठीक है मैंने इसकी तारीफ की है, पेशकदमी है लेकिन यह एक हाथ से देने और दूसरे हाथ से लेने की बात है। सैक्शन 15(ए), 15(डी) में वक्फ प्रोपर्टीज के डेवलपमेंट का जिक्र आया है लेकिन उसको मास्टर प्लान से अनेक्स कर दिया गया है। मास्टर प्लान का इसी दिल्ली के अन्दर जो हुआ है वह बता दूँ? एक तो जितनी वक्फ बोर्ड की जमीनें हैं वे ग्रीन यूज दिखला दी गयी हैं और मेरे ख्याल में मुल्क के हर हिस्से के अन्दर उसका लैंड यूज ग्रीन हो दिखला दिया गया है और मास्टर प्लान हजारों कोशिशों के बाद भी मंजूर नहीं होता है। मैं खुद वक्फ बोर्ड का चेयरमैन रहा हूँ जानता हूँ कि अपने एक प्रोजेक्ट के लिए हजार कोशिशों की कि लैंड यूज इसका चेंज हो जाये लेकिन नहीं हो सका।

जाहिर है कि आपने तो कहा कि उसका डेवलपमेंट हो तो डेवलपमेंट तो हो ही नहीं सकता है क्योंकि उसका यूज जो है वह ग्रीन है। ऐसी जमीनों के लैंड यूज की तब्दीली के लिए दरखास्त देने का वक्फ बोर्डों को हक होना चाहिए (समय की घंटी) अब मैं क्या बतलाऊँ।

श्री उपसभापति : 13 मिनट हो गये हैं आप खतम करिये।

श्री सैयद अहमद हाशमी : बर्नी कमेटी के सिलसिले के अन्दर कहना चाहता हूँ कि बर्नी कमेटी का यह इश्यू था। आप ही की गवर्नमेंट के अन्दर सेटल हो चुका था। बीच में एक पीरियड ऐसा आया जबकि आप नहीं थे। उसके बाद यह मतलब था कि बर्नी कमेटी का इम्प्लीमेंटेशन हो लेकिन वह नहीं हुआ। उसका इम्प्लीमेंटेशन यूँ हुआ कि उसकी जायदादे जो फेहरिस्त में थी उसको दिया जाए, किस तरीके से वक्फ बोर्ड को? इस तरीके से दिया गया कि उसकी ओनरशिप गवर्नमेंट की कायम रहे। नतीजा यह हुआ कि उस पर रिट दाखिल हो गयी और वह वक्फ बोर्ड के हवाले नहीं हो सकती है अगर उसकी ओनरशिप बाकी रही।

मैं कहता हूँ कि सैक्शन 36 बी में नाजायज कब्जे को खतम करने के जो वक्फ कमिशनर को अख्तियारात दिये गये हैं वे नाकाफी हैं। एक तरफ वक्फ कमिशनर के आपने इतने अख्तियारात बढ़ा दिये हैं लेकिन टाइटल के सूट कितने पड़े हुए हैं? समरी इन्विक्शन के भी आपने अख्तियारात कमिशनर को नहीं दिये। मैं कहता हूँ कि जिस तरीके से आन्ध्र प्रदेश के अन्दर हिंदू चैरिटेबुल रिलीजियस इस्टीट्यूशन्स इन्डाउमेंट एक्ट है उसके तौर पर ही आप अख्तियारात देंगे तब जाकर वह होगा।

इसी तरीके से आपने ट्रिब्यूनल किये, बड़ी अच्छी बात है। यू०पी० एक्ट का तजुर्बा है कि ट्रिब्यूनल हैं लेकिन अगर आप उसमें सीमित नहीं करते हैं कि इतने वक्त तक ट्रिब्यूनल अपना फैसला दे दे तो लिटीगेशन की वही शक्ल अपने यहाँ पर बाकी रहेगी और कायम रहेगी। आप इसको न भूलें।

अब एक और बात आप समझें कि इन्फ्रोचमेंट और नाजायज कब्जे के अंदर सिर्फ प्राइवेट लोग नहीं हैं, खुद गवर्नमेंट है। आपके दिल्ली के अंदर एशियाड खेलों के अंदर इन्होंने कब्रिस्तानों पर ओवर ब्रिज बनाये। आपके कोटा राजस्थान के अंदर, डेवलपमेंट अथॉरिटीज ने कंस्ट्रक्शन किये। जाहिर है कि अगर इन्फ्रोचमेंट को खत्म करना होगा तो खुद स्टेट गवर्नमेंट को इस बात का लिहाज करना पड़ेगा। आपको गाइड-लाइन्स देनी पड़ेंगी कि जिससे कुछ स्टेट गवर्नमेंट जो हैं वे रहनुमाई न करें या वह सिम्बल न बन जायें इस बात का कि नहीं साहब इन जायदादों का कोई माई वाप नहीं लिहाजा इन पर कब्जा कर लो, कोई बोलने वाला नहीं है, हजार कहने के बावजूद।

आपके लैंड रिफार्म एक्ट हैं। लैंड रिफार्म एक्ट के लागू होने के बाद देहातों के अंदर जितने कब्रिस्तान हैं वे सब के सब ग्राम पंचायतों के कब्जे में चले गये। जाहिर है कि दिवानी रिकार्ड, रेवेन्यू, रिकार्ड के अंदर कब्रिस्तान नहीं दिखलाये गये हैं। लेकिन आपने बक्फ बाई यूजस जब तस्लीम किया तो कोई बजह नहीं कि कब्रिस्तानों को उसी तरीके से तस्लीम न किया जाये। आज नतीजा यह है कि न सिर्फ कब्जे हो रहे हैं बल्कि हो यह रहा है कि उसके नतीजे में फसादात हो रहे हैं। तो इन शक्लों को भी आप

देखें। आपने बहुत जल्दी से जिस तरीके से कोई मन्तर पड़े, उस तरह से मन्तर पढ़वा दिया है और सही बात यह है कि इसको सही तरीके से एक्सप्लेन नहीं कर दिया है इतने सेंसिटिव और अहम मामले के अंदर। बहरहाल जो मैंने बुनियादी बातें कही हैं मैं समझता हूँ कि आनरेबल मिनिस्टर जरूर उन पर तबज्जह देंगे।

†[شادی سید احمد ہاشمی]

(اثر پردیس): مستقر قہقی چہترمین۔
میں آنریبل منسٹر صاحب کو اپنے
بزرگ دوست منسٹر جگن ناتھ کوشل
جی کو مایوس نہیں کروں گا۔ میں
ضرور ان کی تعریف کروں گا کہ انکا
انٹیشن رہا ہے کہ یہ بل جلدی آئے۔
وہ ہمارے دوست رہے ہیں۔ لیکن وہ
مجھے نہیں پہچانتے ہیں۔ لیکن
میں انہیں پہچانتا ہوں۔ اس طرح
ہماری قہقی چہقی دوستی رہی ہے۔
میں چاہتا ہوں کہ میں اس بات
کا اظہار کر دوں کہ میں انہیں یقیناً
مبارکباد دینا چاہتا ہوں کہ ان کا
انٹیشن اچھا رہا ہے۔ لیکن اس بل
کے بارے میں میں کچھ باتیں ضرور
کرنا چاہتا ہوں۔ جہاں میں انکو
پرسنلی مبارکباد دے رہا ہوں وہیں
میں غالب کا ایک شعر عرض کر دینا
چاہتا ہوں۔ مجھے پتہ نہیں ہے کہ
ہمارے منسٹر صاحب کو ادب سے
دلچسپی ہے یا نہیں۔۔۔۔۔
کوئی میرے دل سے پوچھے
کہ تیرے تیر کس سے
یہ خط کہاں سے ہوتی
جو جگر نے پیار ہوتا۔

*[] Transliteration in Arabic script.

[شری سہد احمد ہاشمی]
اگر یہ کہا جائے کہ یہ بل پورے
وقف کو ڈیہارتمہلت یا محکمہ بنائے
تو اس پر کوئی اعتراض نہیں ہوگا۔
ڈیہارتمہلت کی طرح سے وقف کا کام
کرنے کا لیکن یہ ایسے سختی ہیں کہ
ایک ہاتھ سے دیتے ہیں اور دوسرے
ہاتھ سے کھینچ لیتے ہیں۔ آپ فور
کریں میں صرف ایک ریفرنس دینا
چاہوں گا کہ پرنسپل وقف ایکٹ
سن ۱۹۵۴ کا ہے اس کے سیکشن ۱۵
میں وقف بورڈ کے اختیارات کو
بیان کیا گیا ہے۔ سیکشن ۱۵ میں
وقف بورڈ کو اختیارات دینے کے باوجود
اس اسلٹنگ بل کے اندر سیکشن
۲۱ (د) کو میڈی سمجھ میں
نہیں آتا کہ کس طرح سے لائنسٹو
آنکھوں سے اوجھل کر گئے ہیں۔ یہ
جان بوجہ ایسا کیا گیا ہے۔ دونوں
میں کنٹرولیشن ہے۔ اگر ۲۱ (د)
ہے تو سیکشن ۱۵ بالکل بیکار ہے اسکا
کوئی فائدہ نہیں ہے۔ اس لئے میں
چاہتا ہوں کہ سیکشن ۱۵ جو ہے
وہ میں آپ کے سامنے پیش کر دوں۔

"Subject to any rules that may be made under this Act, the general superintendence of all wakfs in a State shall vest in the Board established for the State and it shall be the duty of the Board so to exercise the powers under this Act as to ensure that the wakfs under its superintendence are properly maintained, controlled and administered and the income thereof is duly applied

to the objects and for the purpose for which wakfs were created."

اس کے بعد سے پوری دفعات دی گئی
ہیں۔ چلیں کہ میں چھوڑ دھا
ہوں۔ اگر اس کو دیکھ لیتے تو اس کے
مقابلے ۲۱ (د) ہے۔ جس کے اندر
اس ایکٹ کے اندر ممبر سیکریٹری
جسے وقف کمشنر کہا گیا ہے اس کو
جو پاورس دی گئی ہیں اگر ان
پاورس کو اسی طریقہ سے دھلے دیا
کیا تو وقف بورڈ فرائض میں نہیں
نہیں کر سکا ہے۔

اس میں ہے کہ

"Where the Wakf Commissioner considers that an order or resolution passed by the Board—

- (a) has not been passed in accordance with law; or
- (b) is in excess of, or is an abuse of, the powers conferred on the Board by or under this Act or by any other law; or
- (c) if implemented, is likely to—
 - (i) cause financial loss to the Board or to the concerned wakfs generally, or
 - (ii) cause danger to human life, health or safety, or
 - (iii) lead to a riot or breach of the peace, or
 - (iv) is not beneficial to the Board or to any wakf or to wakfs generally,

he may, without implementing such order or resolution place the matter before the State Government along with a note pointing out the objections which he has to the order or resolution, as the case may be, and the

orders of the State Government thereon shall be final and binding on the Board and the Wakf Commissioner."

†[شری اب سہا پتی: یہ دیکھتے نہیں۔]

یہ سب بات پوری ہو گئی ہے۔
امیٹڈ میٹ پر جو کہا ہے وہ کہئے۔
آپ اس پر پوری قہیت مت کرنا۔

†[شری سید احمد ہاشمی: میں

عرض کر رہا تھا کہ اس پارر کے
مباحثات اس وقف بورڈ کے کانسٹی
ٹیوشن کا کوئی فائدہ ہی نہیں ہے۔
آپ فور کریں۔ نہ صرف ایک نوٹ
پیش کرے گا۔ جس بورڈ سے۔ جیسا
رزولوشن..... (وقت کی گنتی).....
آپ کہہ دیجئے کہ میں بہتے جاؤں
ابھی تو میں آگم پر بھی نہیں آیا۔]

†[شری اب سہا پتی: اس پر پوری

قہیت ہو چکی ہے۔]

†[شری سید احمد ہاشمی: میں

یہ عرض کروں گا کہ جان بوجھ کر
کانسٹیبل کی گئی ہے جس سے
ایڈیشن کے ممبر اس میں حصہ نہ لے
سکیں۔ آپ نے پابندی لگا دی ہے۔
ہم بول نہیں سکیں گے۔ پانچ مدت
سے زیادہ نہیں بول سکتے۔]

†[شری اب سہا پتی: یہ سارا

مسئلہ تو ختم ہو گیا ہے۔]

†[شری سید احمد ہاشمی: ہم بھی

ختم ہو جائیں۔ بیٹھ جائیں۔]

†[شری اب سہا پتی: یہ دیکھتے نہیں۔]

†[شری سید احمد ہاشمی: یہ کہا

بات ہوئی۔ چلاب والا وہ وقف کمشنر
کر سکتا ہے۔ رپورٹنگ کی حد تک
وہ اسٹیٹ گورنمنٹ کو ہیریف کر گا۔
اس میں بھی وقف بورڈ کے ممبروں
کا ایڈر ہونا ضروری نہیں ہے۔ دن سائیکل
فصلہ ہو جائے گا۔ سب کو سوہ سہ
کر دیا۔ اگلے بعد آپ فور کریں کہ
پرنسپل ایکٹ کی سیکشن ۶۳ میں
آلریڈی یہ ہوگا کہ اسٹیٹ گورنمنٹ
کو دیا جا چکا ہے پہلے اور دلچسپ
بات یہ ہے کہ ۵۳ اور ۵۳ (بی) کے
اندر آپ نے گویا اس کو براہ کر دیا
ہے۔ جو روز مرہ قیلنگ کرنے میں
وقف بورڈ کے فلکشلنگ میں آگروہنگ
کرتے رہیں گے۔]

سر۔ میرا عرض کرنے کا مقصد

یہ ہے کہ یہ شکل جو کمشنر کی ہے
میں نے اس کے مطابق عرض کیا۔
بہت کچھ شکایتیں کرنی تھیں۔ کہ
آپ کے ریلٹ کنٹرول اور لیلڈ ریگولیشن
کے نتیجہ کے اندر آج قبرستانوں کی
زمین وادی کے اندر گرام پنچایت
سیکشن کے ماتر میں چلی گئی ہے۔
جس طرح سے قبضے ہو رہے ہیں۔
ناجائز قبضوں کے بارے میں مجھے
ساری چیزیں کہنی تھیں۔ لیکن یہ
ایک ایسا تھوڑا سا ہے کہ اس
نے سب کو برابر کر دیا۔ جہاں تک

[شری سید احمد ہاشمی]

آپ امپلیمینٹ چو لائے ہیں یہ سیکشن ۶ (اے) اس ایکٹ کے اندر زائد کیا گیا ہے۔ ہمارے منسٹر صاحب کو معلوم ہے کہ آرڈینی وقف کمشنر بنایا گیا اس لئے کہ وقف جائیدادوں کا سروے کرے گزٹ کریں اور وقف جائیدادوں کا سروے کرنے کے بعد اگر آپ اسے اختیار دیتے ہیں یعنی اس کے مزید امپلیمینٹ ہو کر پہلے انٹریسٹ تھا اب تو یہ ہے کہ انٹریسٹ ہو یا نہ ہو۔ آپ نے اختیار دے دیا کہ کوئی درخواست دے دے کہ یہ جائیداد وقف نہیں ہے۔ ایسے کسی بھی مسئلہ کے اندر وہ ساری پروسیدنگ پھر سے شروع ہو جائے گی۔ ہم یہ کہتے ہیں کہ وقف انکوائری کمیٹی کی بنیاد نے اوپر یہ کہا جاتا ہے کہ یہ اس کی بنیاد پر لایا گیا ہے اور وقف انکوائری کمیٹی نے اس ایسیڈیکٹ کو غور کیا اور غور کرنے کے بعد لیگل ایڈوائس لی اور اسکے اندر انہوں نے اس بات کو رکنڈ کیا کہ جب ایسی شکل ہو تو ان شکلوں کے اندر جہاں پر وقف کمشنر کی پورپر انکوائری نہیں کی۔ نہیں ہو سکی ہے وہاں تو یہ حق دیا جا سکتا ہے کہ اس کے لئے کوئی اپلیکیشن قبول کی جائے اور اس مسئلہ کو ری اوپن کیا جائے۔ ورنہ ری اوپن نہیں کرنا چاہئے لیکن ایسا نہیں کیا۔ آپ نے سیکشن ۶ (اے) پڑھا

کر کے ایک نیا طریقہ قبول دیا ہے جس سے کہ جتنی پروسیدنگ ہے آپ کے سروے کی وہ سبھی چیلنج ہو جائیگی کوئی باقی نہیں رہے گی۔ اب آئی ہے ہماری امپلیمینٹ مزید ایکسٹینشن کے سلسلے کے اندر۔ ایک بات غور کریں یہ دیکھیں کہ وقف ایکسٹینشن لمٹیشن کن حالات میں ہوا۔ یہ وقف لمٹیشن ایکٹ جو ہے وہ ملک کے پٹوارے کے پیکنگراؤنڈ میں آیا تھا اپوزیشن ایسی تھی کہ کسی جائیداد کے بارے میں اگر کورٹ میں بھی جائیں اور گزٹ ہونے کے باوجود اگر دیکھ لیا جائے۔ کوئی مدعی اگر پیش کرے یا وقف بورڈ اگر مدعی بلے تو آپ کے مجسٹریٹ خارج کر دیتے تھے قبول نہیں کرتے تھے۔ اس بیک گراؤنڈ کے اندر وقف ایکسٹینشن لمٹیشن ایکٹ بنا۔ متحض اس لئے کہ جو حالات میں ان سے نہٹا جائے۔ اس کا مطلب یہ نہیں تھا کہ کسی وقف کو ایک مدت تک مقرر کرنے کے بعد ایڈورس پوزیشن ہو گئی۔ لہذا اس کو ہم نہٹا دیں۔ اس سلسلے کے اندر میں نے ایک بات کہی تھی کہ وقف انکوائری کمیٹی نے وقف ایکسٹینشن لمٹیشن ایکٹ کے بارے میں بھی اہلی اپورٹ جو دی ہے اسکے اندر بنیادی طور سے ڈیمانڈ کیا ہے اس کو لانے کے لئے وہ لہتو آف ٹائم سے ہاؤنڈ نہ کیا

جائے اور آنریبل منسٹر صاحب یہ وقف انکوائری کی رپورٹ پیج نمبر ۶۲ کے اندر یہ دیکھ لیں کہ انہوں نے چیپٹر ۱۱ کے اندر اسکو دیا ہے اور اسکو وہ فور سے پڑھ لیں۔ اگر میں پڑھوں گا تو آپ کہیں گے کہ ٹائم زیادہ ہو رہا ہے۔ پورا پیرا ہے جس میں انہوں نے کہا ہے کہ ایکٹ کے اندر شامل کیا جائے۔ اس لئے اسکی کوئی ضرورت نہیں ہے کہ اسکو قائم باؤنڈ کیا جائے۔ میں سمجھتا ہوں کہ یہ ساری چیزیں جو آپ کے وقف کے سلسلے کے اندر ہیں آپ انکے اوپر غور کریں تو معلوم ہوگا۔ یہ تھیک ہے میں نے اسکی تعریف کی ہے۔ پیش قدمی ہے۔ لیکن یہ ایک ہاتھ سے دینے اور دوسرے ہاتھ سے لینے کی بات ہے۔ سیکشن ۱۵ (اے) — ۱۵ (بی) میں وقف پروپرتیز کے ڈولہمنٹ کا ذکر آیا ہے۔ لیکن اس کو ماسٹر پلان سے انہکس کر دیا گیا ہے۔ ماسٹر پلان کا اسی دلی کے اندر جو حشر ہے وہ بتا دیں۔ ایک تو جتنی وقف بورڈ کی زمینیں ہیں وہ گریں یوز دکھلا دی گئی ہیں اور میرے خیال میں ملک کے ہر حصہ کے اندر اسکا لینڈ یوز گریں ہی دکھلا دیا گیا ہے اور ماسٹر پلان ہزاروں کوششوں کے باوجود بھی منظور نہیں ہوتا ہے۔ میں خود وقف بورڈ کا چیئرمین رہا ہوں جانتا ہوں کہ آپ نے ایک پروجیکٹ کھائے ہزار کوششیں کیں

کہ لینڈ یوز اسکا چیلنج ہو جائے لیکن نہیں ہو سکا۔ ظاہر ہے کہ آپ نے تو کہا کہ اسکا ڈولہمنٹ ہو تو ڈولہمنٹ تو ہو ہی نہیں سکتا ہے۔ کہونکہ اسکا یوز جو ہے وہ گریں ہے۔ اسی زمینوں کے لینڈ یوز کے تبادلاً کیلئے درخواست دینے کا وقف بورڈوں کو حق ہونا چاہئے۔۔۔ (وقت کی گہنتی)۔۔۔ اب میں کیا بتاؤں۔

† [شری اپ سہیاپتی : ۱۳ منٹ

ہوئے ہیں آپ ختم کریئے۔]

† [شری سید احمد ہاشمی : برنی

کمیٹی کے سلسلے کے اندر لہنا چاہتا ہوں کہ برنی کمیٹی کا یہ ایشو تھا۔ آپ ہی کی گورنمنٹ کے اندر سٹیل ہو چکا تھا۔ بیچ میں ایک پیرتد ایسا آیا جبکہ آپ نہیں تھے۔ اس کے بعد یہ مطالبہ تھا کہ برنی کمیٹی کا امپلمینٹیشن و لیکن یہ نہیں ہوا۔ اسکا امپلمینٹیشن یوں ہوا کہ اسکی کچھ جائدادیں جو فہرست میں تھیں اسکو دیا جائے۔ کس طریقہ سے وقف بورڈ کو۔ اس طریقہ سے دیا گیا کہ اسکی آنر شپ گورنمنٹ کی قائم رہے۔ نتیجہ یہ ہوا کہ اس پر رت داخل ہو گئی اور وہ وقف بورڈ کے حوالے نہیں ہو سکتی ہے۔ اگر اسکی آنر شپ باقی رہی۔

میں کہتا ہوں کہ سیکشن ۳۶ (بی) میں ناجائز قبضہ کو ختم کرنے

[شری سید احمد ہاشمی]

کے جو وقف کمشنر کو اختیارات دیئے گئے تھے وہ ناکافی ہیں۔ ایک طرف وقف کمشنر کے آپ نے اتنے اختیارات بڑھا دیئے ہیں لیکن ٹائٹل کے سوت کتلے پڑے ہوئے ہیں۔ سمری ایوکشن کے بھی آپ نے اختیارات کمشنر کو نہیں دیئے۔ میں کہتا ہوں کہ جس طریقہ سے آندھرا پردیش کے اندر ہندو چھوڑ گئے ریلوے جنس انسٹی ٹیوشنس انڈاؤنمنٹ ایکٹ کے اس کے طور پر ہی آپ اختیارات دینے کے تباہ کار ہوگا۔

اسی طریقہ سے آپ نے تریبھونلس کئے۔ بڑی اچھی بات ہے لیکن یہو۔ پی۔ ایکٹ کا تجربہ ہے کہ تریبھونلس میں لیکن اگر آپ اسمیں سمیت نہیں کرتے ہیں کہ اقلے وقت تک تریبھونل اپنا فیصلہ دیدے تو لٹی کھشن کی وہی شکل اپنے وہانہر بانی رہے گی اور قائم رہے گی۔ آپ اسکو نہ بھولیں۔ اب ایک اور بات آپ سمجھیں کہ انکروچمنٹ اور ناچائز قبضے کے اندر صرف پرائیویٹ لوگ نہیں ہیں خود گورنمنٹ ہے۔ آپ کے دلی کے اندر ایشیاٹک کھیلوں کے اندر انہوں نے قبرستانوں پر اور پرچہ بنائے۔ آپ کے کوٹہ راجستھان کے اندر قورلہمنٹ اتھارٹیز نے کسٹمرکشن کئے ظاہر ہے کہ اگر انکروچمنٹ کو ختم کرنا ہوگا تو خود اسٹیمٹ

گورنمنٹ کو اس بات کا لحاظ کرنا پڑے گا۔ آپکو گائیڈ لائنس دیلی پورنگی کہ جس سے کچھ اسٹیٹ گورنمنٹ جو ہیں وہ رہنمائی نہ کریں یا وہ سہل نہ بن جائیں اس بات کا کہ نہیں صاحب ان جائدادوں کا کوئی مائی باپ نہیں لہذا ان پر قبضہ کر لو کوئی بولنے والا نہیں ہے ہزار کہنے کے باوجود۔

آپ کے لینڈ ریفرمس ایکٹ میں۔ لینڈ ریفرمس ایکٹ کے لٹو ہونے کے بعد دیہاتوں کے اندر جتنے قبرستان ہیں وہ سب کے سب گرام پنچایاتوں کے قبضے میں چلے گئے۔ ظاہر ہے کہ دیوانی ریکارڈ ریوینلو ریکارڈ کے اندر قبرستان نہیں دہلائے گئے ہیں۔ لیکن آپ نے وقف بانی یوزرس جب تسلیم کیا تو کوئی وجہ نہیں کہ قبرستانوں کو اسی طریقہ سے تسلیم نہ کیا جائے۔ آج نہوجہ یہ ہے کہ نہ صرف قبضہ ہو رہے ہیں بلکہ ہو یہ رہا ہے کہ اس کے نتیجہ میں فسادات ہو رہے ہیں۔ تو ان شکلوں کو بھی آپ دیکھیں۔ آپ نے بہت جلدی سے جس طریقہ سے کوئی منتر پڑھے۔ اس طرح سے منتر پڑھوا دیا ہے۔ اور صحیح بات یہ ہے کہ اس کو صحیح طریقہ سے ایکسپلین نہیں کر دیا ہے اقلے سہتسہتیو اور اہم مسئلہ کے اندر۔

بہر حال جو میں نے بلدیاتی
باتیں کہی ہیں۔ میں سمجھتا
ہوں کہ آئینل منسٹر ضرور ان پر
توجہ دیں گے۔

श्री (मौलाना) असरारुल हक
(राजस्थान) : जनाब डिप्टी चैयरमन
साहब, वक्फ बिल हमारी राज्य सभा में
से लोक सभा में गया, मैं मुबारकबाद देना
चाहता हूँ वक्फ मिनिस्टर, श्री जगन्नाथ
कौशल जी को; जिन्होंने इस बिल को
पेश करके निहायत नर्म और मफाहमत
का रवैया अखिनयार किया। मोसूफ ने
बिल पेश करते हुए यह एलान किया कि
वक्फ बिल में मुसलिम अराकीन को
मुत्तफिका तरमीम को कबूल कर लिया
जायेगा। 67 दफात का यह बिल
अब्बलीन कानून 1964 ईसवी की बुनियाद
पर वक्फ तहकीकाती कमेटी की सिफारिश
पर मबनी है। इस बिल पर लोक
सभा में बहुत अच्छी तरमीमें पेश की गई,
जिनमें से मुत्तफिका तरमीमों को आनरेबल
मिनिस्टर साहब ने मंजूर भी कर लिया,
और अब यह तरमीमशुदा बिल फिर राज्य
सभा में मंजूरी के लिये आ गया है।
इस तरमीमशुदा एक्ट का मकासद मुल्क
के वक्फ जायदादों के बेहतर इंतजाम के
लिये है। इसमें वक्फ कमिश्नरों को
तक़रीरों को लाज़मी करार दिया गया
है। यह तजवीज के वक्फ जायदादों की
आजशाबी की मुद्दत तीस साल तक महदुद
कर दी जाए और वक्फ बोर्ड के जरिये
जमीन के हुसूल के खिलाफ अपील की
मुद्दत की सिर्फ एक साल की हद मुकरर
कर दी जाए, निहायत मुनासिब है।
यह अगवें मुकम्मिल और जामेबिल नहीं
है, लेकिन यह जरूर कहा जाएगा कि यह
बिल एक तरक्की पंसदाना और सही
सिमत में एक मुनासिब इकदाम है।

यह बिल इस बात को जाहिर करता
है कि सरकार ईमानदारी के साथ उन
तमाम जायदादों को जो ख़ैराती या
मजहदी और इसी मकासद के लिये वक्फ
की गई हैं, उनका इस्तेमाल मंशाये वाकिफ
के तहत होगा। सरकार का यह तारीखी
कारनामा होगा और इन तमाम ज़िदों और
दुनिया से गुजर जाने वालों की अरवाह
तमानियत का सबब होगा, वरना वक्फ
जायदादों का हाल तो बकौल ऐवज़ायर
यह था—

“सैयाद ने बढ़ाई है इस तरह मश्के जुलम,
जब आया, मुझ असीर के दो पर कतर
गया।”

लोगों ने वक्फ जायदादों और कब्रिस्-
तान पर बड़ी बड़ी बिल्डिंगें बना ली हैं।
दिल्ली का मणहर ओबराय होटल
कब्रिस्तान की जमीन पर बना है, बस्ती
हजरत निज़ामुद्दीन में हजारों मकान, पार्क
और इमारतें वक्फ की जमीनों और
कब्रिस्तान की जमीनों पर बने हुए हैं,
यहाँ नहीं, कुतुब मीनार, पुराना दिल्ली
और नई दिल्ली, कोटा राजस्थान वगैरह
में बहुत से नाजायज़ कब्जे हैं। यह
बिल उन खराबियों को बड़ी हद तक
दूर करेगा।

कमिश्नर आई०ए० एस० अफसर होंगे
मैं इस पर वज़ीरे ओकाफ को मुबारकबाद
देना चाहता हूँ। वक्फ जायदादों को
किसी गैर-मजहब वाला के नाम नहीं किया
जायेगा, वक्फ जायदादों के लिये भी यह
एक बहुत मुनासिब इकदाम है, लेकिन
वक्फ जायदादों को रेंट कण्ट्रोल एक्ट के
से मुस्तसना नहीं किया गया, इससे
करोड़ों रुपये का हमारा नुकसान हो रहा
है। फतेहपुरी की जामा मस्जिद में जो
चार-चार हजार रुपये माहवार की जो

[श्री (मौलाना) असरारुल हक]

दुकानें हैं, वह पचास रुपये महीने पर आज भी हैं। जब दुनिया बनी थी, जब दुनिया बसो थी, जब इस्लाम दुनिया में आया था, तब जो किराया था, वही आज वक्फ की जायदाद वालों को मिल रहा है। इससे बहुत बड़ा नुकसान है। अगर इससे रेंट कंट्रोल एक्ट में मुस्तसना करार दिया जाये, तो वक्फ को करोड़ों रुपये की आमदनी हो जायेगी। वक्फ मिनिस्टर साहब इस लिये काबिले मुबारकवाद है कि इस कानून का मुल्क में बेचेनी से इंतजार किया जा रहा था। मौसूफ ने पुरो इन्हिमात और कोशिश से इसको तबक्को के मुताबिक जल्द कानून बना दिया।

[उपसभाध्यक्ष (श्री सैयद रहमत अली) पीठासीन हुए।]

आखिर मैं मैं अर्ज करना चाहता हूँ कि वक्फ मिनिस्टर साहब इस जानिब तबज्जह फरमायें कि इन्कोचमेंट का एक दस्ता—मैंने पहले भी कहा था इन्कोचमेंट का एक दस्ता वक्फ बोर्ड के मातहत बनाया जाये, ताकि नाजाइज कब्जों के सिलसिले में वह उनको बेदखल कर सके। इस तरफ कोई खास तबज्जह नहीं दी गई। काश, इधर भी तबज्जह दी जाये, तो बहुत ज्यादा बेहतर होगा।

मैं इस तर्जुमनशुदा बिल को दिल से तारीफ करता हूँ और मैं मुबारकवाद देता हूँ।

† [شیرى - وانا اسرار الحق (راجستھان):]

جناب وائس چھٹرمون صاحب -
وقف بل ہمارے راجیہ سبھا سے اوک
سبھا میں کیا - میں مبارکباد دینا
چاہتا ہوں - وقف منسٹر شری

جنگن ناتھ کوشل جی کو -
اس بل کو پیسہ کر کے نہایت نرم
اور معاہدہ کا رویہ اختیار کیا -
موصوف نے بل پیسہ کرتے ہوئے یہ
اعلان بھی کیا کہ وقف بل میں
مسلم اراکین کی متفقہ ترمیم کو
قبول کر لیا جائیگا - ۶۷ دفعات کا
یہ بل اولین قانون ۱۹۶۲ عیسوی
کی بلیک پر وقف ایکٹ کی
تصدیقاتی کمیٹی کی سفارش پر
مجلسی ہے - اس بل پر لوگ سبھا
میں بہت اچھے ترمیمیں پیسہ
کی گئیں - جنہوں سے متفقہ
ترمیموں کو انریبل منسٹر صاحب
نے منظور بھی کر لیا - اور یہ ترمیم
شدہ بل پھر راجیہ سبھا میں منظوری
کیلئے آ گیا ہے - اس ترمیم شدہ
ایکٹ کا مقصد ملک میں وقف
جائیدادوں کے بہتر انتظام کیلئے ہے -
اس میں وقف کمیشنوں کی تقرری کو
قلمی قرار دیا گیا ہے - یہ تصویز
کہ وقف جائیدادوں کی باریابی کی
مدت تیس سال تک محدود
کر دیجائے اور وقف بورڈ کے ذریعہ
زمین کے حصول کے خلاف اپیل کی
مدت کی صرف ایک سال کی
حد مقرر کر دیجائے - نہایت
مناسب ہے -

یہ اگرچہ مکمل اور جامعہ بل
نہیں ہے لیکن یہ ضرور کہا جائیگا
کہ یہ بل ایک ترقی پسندانہ اور
صحت منجست میں ایک مناسب

اقدام ہے - یہ بل اس بات کو ظاہر کرتا ہے کہ سرکار ایمانداری کیساتھ ان تمام جائیداد اور املاک کو جو خیراتی یا مذہبی اور اسی مقصد کے لئے وقف کی گئی ہیں ان کے استعمال کے لئے وقف کے تحت ہوگا - سرکار کا یہ تاریخی کارنامہ ہوگا اور ان تمام زندوں اور دنیا سے گزر جانے والوں کی ارواح طمانینت کا سبب ہوگا ورنہ وقف جائیدادوں کا حال تو بقول شاعر یہ تھا -

صیاد نے بوہائی ہے اس طرح مشق ظلم جب آیا مجھ اسیر کے دو پر کتر گھا -

لوگوں نے وقف جائیدادوں اور قبرستانوں پر بڑی بڑی بلڈنگس بنائی ہیں - دلی کا مشہور اوبرائے ہوٹل قبرستانوں کی زمین پر بنا ہے - بستی حضرت نظام الدین میں ہزاروں مکان پارک اور عمارتیں وقف کی زمینوں اور قبرستان کی زمینوں پر بنے ہوئے ہیں - یہی نہیں قطب میلار - پرانی دلی - نئی دلی اور کوٹہ راجستھان وغیرہ میں بہت سے ناچائز قبضے ہیں - یہ بل ان خرابیوں کو بڑی حد تک دور کرے گا -

کمشنر آئی - اے - ایس - افسر ہوگا - میں اس پر وزیر اوقاف کو مبارکباد دینا چاہتا ہوں - وقف جائیدادوں کو کسی غیر مذہب والوں کے نام نہیں کیا جائیگا - وقف جائیدادوں کے لئے بھی یہ ایک بہت مناسب اقدام ہے - لیکن وقف جائیدادوں

کو ریٹ کنٹرول ایکٹ سے مستثنیٰ نہیں کیا گیا - اس سے کروڑوں روپیوں کا ہمارا نقصان ہو رہا ہے - فتحپوری کی جامع مسجد میں جو چار چار ہزار روپیہ ماحوار کی دوکانیں ہیں وہ پچاس روپیہ مہینہ پر آج بھی ہیں - جب دنیا بلی تھی اور جب دنیا بلی تھی جب انسان دنیا میں آیا تھا - تب جو کرایہ تھا وہی آج وقف کی جائیداد والوں کو مل رہا ہے - اس سے بہت بڑا نقصان ہے - اگر ایہ ریٹ کنٹرول ایکٹ میں مستثنیٰ قرار دیدیا جائے تو وقف کی کروڑوں روپیہ کی آمدنی ہو جائے گی -

وقف منسٹر صاحب اس لئے بھی قابل مبارکباد ہیں کہ اس قانون کا ملک میں بھڑکائی سے انتظار کیا جا رہا تھا - موصوف نے پورے انہماک اور کوشش سے اس کو توقع کے مطابق جلد قانون بنا دیا -

[اب سبھا ادھیکر (شری سید

رحمہ علی) پیتھاسپی ہوئے]

آخر میں میں عرض کرنا چاہتا ہوں کہ وقف منسٹر صاحب اس جانب توجہ فرمائیں کہ انکروچمنٹ کا ایک دستہ... میں نے پہلے بھی کہا تھا انکروچمنٹ کا ایک دستہ وقف بورڈ کے ماتحت بنایا جائے تاکہ ناچائز قبضوں کے سلسلے میں وہ ان کو بے دخل کر سکیں اس طرف کوئی

خاص توجہ نہیں دی گئی۔ کاش
ادھر بھی توجہ دی جائے تو بہت
زیادہ بہتر ہوگا۔

میں اس ترمیم شدہ بل کی دل
سے تائید کرتا ہوں۔ اور میں مبارکباد
دیتا ہوں۔]

SHRI RAOOF VALIULLAH (Gujarat); Sir, at the very outset, I congratulate the Law Minister for bringing the amendments made by the Lok Sabha to the Wakf (Amendment) Bill, 1984.

Sir, actually I had lost all hopes wondering whether the Bill, amended, would come up before this House for discussion. Today being the last day, if this Bill would not have come, I do not know what would have happened. Sir, during the last 14 years, the Muslims of this country are discussing the problem of wakf properties since the Wakf Inquiry Committee was constituted in the year 1970. Their interim Report was presented in November, 1973 and the final Report was presented in April, 1976. This Report has been examined by the Central Wakf Council, by the Minorities Commission, by the Wakf Boards of the various States and by other organisations and individuals. But there was a lot of difference of opinion among the Muslim Members of Parliament and the recommendations of the Inquiry Committee have not been accepted in toto. Therefore, the Government probably accepted two or three amendments made by the honourable Member, Shri Gulsher Ahmed, in the other House. Sir, I am thankful to the honourable Prime Minister, Shrimati Indira Gandhi, who took interest in the Wakf Bill and saw to it that unanimity prevailed among the Members of Parliament, notably among the Muslim Members of Parliament. Sir, other than the amendments accepted by the Government, there are a few other recommendations of the Committee which

have not been accepted by the Government, namely, the abolition of the Wakf Council. About this issue all the committees and individuals who have been consulted have unanimously said that this council should be abolished. Another recommendation of the wakf enquiry committee was that if any Mutawalli in the past has committed any offence or mis-appropriation or embezzlement he could be punished. This recommendation has also not been accepted by the Government.

Sir the third recommendation about salaries being paid from the consolidated funds of the States has also not been accepted by Government saying that the State Legislatures can pass necessary legislation to this effect. In this context, I would request the Law Minister to advise the State Governments to enact such legislations. Sir another important recommendation of the enquiry committee which has not been accepted by the Government, is that if the property is a wakf property, it should not be acquired under the Land Acquisition Act, and if any property is acquired then it should be taken as void. Sir, I understand this forms a part of Land Acquisition Act which has just been passed by this august House. Another important thing is that there is no provision that on all-India level wakf property will be exempted from the purview of the Rent Control Act. Sir on the other hand, the recommendation of the committee to appoint the Commissioner of Wakf as Chairman of state wakf board has not been accepted by the Government, and rightly so. Sir, I welcome this decision because the Commissioner is only a Government servant and the Bill has rightly made him the member-secretary of the Board. Sir, the amendment that has been accepted by the Government related to limitation under the Limitation Act. If anybody is in adverse possession of property claiming himself to be the owner of the property for more than 12 years he becomes owner of that property. The right of the real owner is extinguished and a new right is created. Sir, the Wakf Act was passed in 1950 and most of the States have still not identified the wakf property. In some States like Gujarat the

Act was never applied. Therefore, it is, a welcome decision on the part of the Government that the period of limitation for recovery of Wakf properties has been extended to be 30 years. Sir, I would have welcomed it more if it was similar to the

one in the State of West Bengal, Sir, section 72(2) of the Bengal Act which provides that a suit for the recovery of any property wrongfully possessed alienated or leased shall not deem to have become barred by limitation if such suit was not so barred before the 15th day of August, 1947.

Sir, I am grateful to the Government to have accepted the amendment with regard to special provision as to evacuee wakf properties and I am sure this will go a long way in solving the problems of the wakf properties which are in the possession of the custodians. Sir, there was a persistent demand all these years, that a new wakf Act which will reflect the aspirations of the Muslim community and which will lead to development and improvement of the wakf property has at last been fulfilled by the present amended wakf bill, 1984. Sir, the protection of the wakf properties and better utilisation of them for the welfare and progress of the community and democratisation of the wakf administration will be most welcome by the Muslim population of this country.

Sir, with these observations, I welcome and support the amendments to the Wakf Bill, 1984.

J P.M.

श्री जगदम्बी प्रसाद यादव (बिहार) :

माननीय उपसभाध्यक्ष महोदय, मैं मंत्री जी को इस बात के लिए ज़रूर धन्यवाद दूंगा कि उन्होंने इस विधेयक को लाकर जो इस तरह की सामाजिक धार्मिक संपत्ति है, जिसका सद्व्यवहार जनसाधारण या उस वर्ग के लोगों को सुधारने, शिक्षित करने के काम में आए, उसके लिए जो उपयोग हो, वह सचमुच में साधुवाद की बात है। लेकिन एक सवाल जो मैं यहाँ पर उपस्थित करना चाहता हूँ, वह है परिषद् की, वक्फ परिषद् की स्वायत्तता

की बात। मैं माननीय मंत्री जी से जानना चाहूंगा कि बोर्ड को आप स्वायत्त, आटोनॉमस टाइप का मानते हैं या एक फार्मल सिर्फ एक बोर्ड के रूप में स्वीकार करके उसके भीतर तरजीह लगा दें, बोर्ड नाम की चीज ऊपर से तो रहे, लेकिन काम करने में नहीं रहे। मैं इसकी धारा 21 (बी) की ओर आपका ध्यान दिलाना चाहूंगा कि जो आपने कमीशनर को पावर दी है, उसको पावर होनी चाहिए, खासकर फाइनेंसियल पावर होनी चाहिए। लेकिन पावर इतनी नहीं होनी चाहिए कि बोर्ड और बोर्ड का चेयरमैन ही उससे शून्य के बराबर हो जाए। फिर आखिर बोर्ड, हर किसी परिषद् के चेयरमैन की सेंसिटिविटी है, हर किसी निदेशक मंडल के उस मंडल की सेंसिटिविटी है, उसको आटोनॉमस है, उसको स्वायत्तता है। उस स्वायत्तता पर अगर आपने पूरा प्रहार कर दिया या अविश्वास प्रकट कर दिया तो आपको साफ कहना पड़ेगा कि वक्फ नाम की जो संस्था है, वह बेकार है, उससे कोई काम नहीं हो रहा है। अगर आप यह नहीं कहते हैं, अगर कहते हैं कि जो वक्फ एक समुदाय बना हुआ है, उसकी संपत्ति की सुरक्षा करके उस समुदाय का लाभ करता है, तो उसकी स्वायत्तता के लिए आपको बात करनी पड़ेगी। इसलिए जो कमीशनर को पावर दिया है, जैसे कि has not been passed in accordance with the law. सुपरसीड कर जाएगा।

Is in excess or is in abuse of powers conferred on the Board by or under this Act.

[उपसभापति महोदय पीठासीन हुए।]

इस तरह से इसमें जो आपने पावर दी है ऐसा लगता है कि यह सुप्रीम पावर हो गई है। इतना ही नहीं, अगर

[जगदम्बी प्रसाद यादव]

इस एक्ट में भी जायें, तो फिर सेक्शन 36(सी) देखें—

"36c. Notwithstanding anything contained in a wakf deed, no immovable property shall be purchased for or on behalf of any wakf from the funds of any wakf except with the prior sanction of the Wakf Commissioner..."

अब बोर्ड में भी अपने सेक्रेटरी से, अपने कर्मचारी से परमीशन लेना पड़े। तो मैं जानना चाहता हूँ कि व्हाट इज द मीनिंग आफ बोर्ड? व्हाट इज द मीनिंग आफ वक्फ? कोई वक्फ का अर्थ नहीं रहता। इसलिए यह आज साफ होना चाहिए। एक कुशल कानून मंत्री से, जो इसके अधिक ज्ञाता है कि आखिर इस समाज में इसका क्या अभिप्राय है। उसी तरह से सेक्शन 47 में भी आप देखें—

"47A. (1) Notwithstanding anything contained in a deed of wakf, no mutawalli, Executive Officer or other person in charge of the administration of a wakf shall lend any money belonging to the wakf or any Wakf property or borrow any money for the purposes of the wakf except with the previous sanction of the Wakf Commissioner."

इसके मायने कि इसको वक्फ बोर्ड न कहकर वक्फ कमीशनर एक्ट कहा जाए, वक्फ कमीशनर की पावर का एक्ट कहा जाए। इसका तो अर्थ यही निकलता है और कुछ नहीं निकलता है। इसलिए मैं यह कहना चाहता हूँ कि आप इसका ऐसा कुछ क्लेरिफिकेशन अपने कानूनविद् की बुद्धिमता से दें ताकि यह अर्थ नहीं निकले।

दूसरी बात जो मैं अपने माननीय सदस्यों के सम्मेलन में कहना चाहता हूँ कि वक्फ की प्रोपर्टी जो रेण्डेड बना हुआ

है, वह जिस जमाने से बना हुआ है, अगर उसका 200 रुपये किराया है, तो 2 रुपये ही चल रहा है। आखिर वह मकान लगाया गया था इसलिए कि उस प्रोपर्टी से वक्फ की आमदनी होगी और उससे उसकी भलाई होगी। खैर आप एग्जम्पट न करें आप रिवाइज करने की व्यवस्था करें। क्योंकि जब आप इसकी व्यवस्था ढालते हैं, तो उसकी व्यवस्था ढालने की जिम्मेदारी भी आपकी आती है (समय की घंटी)

तीसरी बात एंकोचमेंट की आती है। एंकोचमेंट गवर्नमेंट द्वारा भी और पब्लिक द्वारा भी होता है। तो एंकोचमेंट में भी किस तरह से सुधार हो यह मांग हमारे हाऊस के सभी सदस्यों की है। इस पर भी विचार होना चाहिए।

मैं पुनः आपका धन्यवाद ज्ञापन करते हुए वक्फ कमीशनर की परिभाषा सुधारने के लिए आपसे आग्रह करूंगा।

श्री मीर्जा इशदिवेग ऐयुबवेग (गुजरात) : जनाब डिप्टी चैयरमैन, मैं इस बहस के बारे में कुछ बात करना चाहता हूँ। मैं यह कहना चाहूंगा कि हिन्दुस्तान के करोड़ों मुसलमानों की बाबत जब यह चीज यहां डिस्कस हो रही है मैं अपने अपोजीशन के मेम्बरान की तरफ देखता हूँ, बाहर तो ये बड़े जोर-शोर से मुसलमानों के मसलों के बारे में तकरीर करते हैं, लेकिन आप यहां सिर्फ पांच फई मौजूद हैं जिन में एक मुसलमान है। साफ है कि उनको मुसलमानों के प्राब्लम्स में कितनी दिलचस्पी है।

पिछले चौदह सालों से मुल्क के मुसलमान ओकाफ प्रोपर्टी के बारे में सोच रहे थे और बातें कर रहे थे। सैयद अहमद साहब की सदरत में 1970 में वक्फ इन्क्वायरी कमेटी बनी। 197

में उसने अपनी रिपोर्ट दी और उसके बाद सेन्ट्रल वक्फ काउंसिल, माइनारिटी कमीशन और दीयर अफसर ने उस पर निगाहें सानी किया। मेरे एतमाद से ज्यादातर रिक्मेंडेशन्स को मान लिया गया है। इस एवाने-बाला के मेम्बरान ने इग विल की असल सूरत के कुछ पहलुओं पर अपनी नापसन्दीदा निगाह करने पर नजरे साने कर के जो तरमीम अब लायी गयी है इस से ज्यादातर शर्को-शुबह की बुनियादों को दूर करके मुतमईन हो सकते हैं।

कोई भी कानून हर वक्त हर एक फर्द को मुतमईन नहीं कर सकता है। हर एक ख़ालात समझदारी की नौबईयत और मुशायरे का ख़जान वक्त के पहलू में मुक्तलिफ हो सकते हैं। मगर हुक्मत को चाहिए कि कारेअमल अक्सरियत की इल्मीनान की वाइस हो और नफी का माद्दा अक्लियत हो। वजीरेख़ाला से मैं दरयापत बख़्श कि आपके तरमीमशुदा बिल से हर मुसलमान को शायद आप खुश न कर सकेंगे। चूँकि मुसलमानों की लाइला-लिल्लाह तब कोई भी इक्तिलाफ राय नहीं है। मगर मोहम्मद रसूल-इल्लाह की बताई हुई शरीयत में उलमाओं ने अपने अपने ढंग से तरजुमानी की है और इसी वजह से दीन से बादास्ता हर मसले पर अकीदे की बिना पर भी इक्तिलाफ राय हो सकती है और ओकाफ भी दीन-शरीयत का एक हिस्सा है। बहरहाल मुसलमानों की सामाजी, इक्तिसादी और इल्मी जिदगी को और आरास्ता करने की सिम्त में ओकाफ की सही इन्तजामी और दयानतदारी मुसलमानों के वसी हक में साबित होगी।

आला हजरत, मैं मुबारकवादी दूंगा कि बर्नी कमेटी की रिपोर्ट पर सरकार ने 123 प्रापर्टी वक्फ बोर्ड को वापस

दिलवाई है, मगर मौजूदा हालात और भी कई...

श्री सैयद अहमद हाशमी : आपकी इत्तिला सही नहीं है। अभी ओनरशिप वक्फ बोर्ड की नहीं है (व्यवधान) जो वक्फ बोर्ड की प्रापर्टी है वह उसे मिलनी चाहिए।

श्री बीर्जा इशदबेग ऐयुबबेग : जो पैसा आयेगा उस से वह वक्फ को मिलेगा। (व्यवधान) मैं कह रहा था कि और भी कई ओकाफ की जागीरें गैरकानूनी तौर पर गलत लोगों के अस्तियार में हैं जिसे सरकार को वापिस लेकर मुतबल्लियों के सिपुर्द करवाना है। तरमीमी कानून के मुताबिक जिन जायदादों पर गलत लोगों का कब्ज़ा है उन से जायदाद वापस लेने पर झगड़ा-फसाद और नाअमनी का भी अदेशा बेजा नहीं है। इस लिहाज से कानून का प्रावीजन वक्फ बोर्ड के नाहक में न जाये यह देखना निहायत जरूरी बन जायेगा क्योंकि कोर्ट के फैसलों के बाद भी कब्ज़ा लेना दुखवार हो जाता है।

मंदिर, मस्जिद, गिराजाघर, गुरुद्वारे या शमशान, कब्रिस्तान वगैरह को लैंड एक्क्वाय्रिशन ऐक्ट के मातहत हैं उस में गिहाई देना जरूरी है। और मैं इस बात की इल्मियत पर कि रेंट कन्ट्रोल ऐक्ट स्टेट गवर्नमेंट के मातहत होने के बावजूद सेन्ट्रल गवर्नमेंट कानून के जरिये या हिदायतों के जरिये ओकाफ को रेंट कन्ट्रोल ऐक्ट से गिहाई दिलवाये, वरना ओकाफ ऐक्ट का नस्बुलऐन सही ढंग से कारगर न हो सकेगा। सेक्शन 21 (डी) पर मैं अपनी जात को मुतमईन नहीं कर सकता हूँ। मैं मानता हूँ कि कमिश्नर के अस्तियारात को चेलेज किया जा सकता है और सरकार को यह एकाउन्टेबिल भी है, मगर फिर भी कमिश्नर के वसीह अस्तियारात नुकसानदे और नापसंदीदा है।

†[شری مرزا ارشاد بیگ ایوب بیگ]

(کجرات): جناب قیٹی چیئرمین -
میں اس بحث کے بارے میں
کچھ بات کرنا چاہتا ہوں - میں
یہ کہنا چاہوں گا کہ ہندوستان کے
کروروں مسلمانوں کی بات - جب
یہ چیز تسکس ہو رہی ہے میں
اپنے ایوزیشن کے ممبران کی طرف
دیکھتا ہوں باہر تو یہ بڑے زور شور
سے مسلمانوں کے مسئلوں کے بارے
میں تقریر کرتے ہیں لیکن آج یہاں
صرف پانچ فرد موجود ہیں -
جن میں ایک مسلمان ہیں صاف ہے
کہ انکو مسلمانوں کے پرابلسس میں
ذمہ داری دیکھ رہی ہے -

پچھلے ۱۲ سالوں سے ملک کے
مسلمان اوقاف پراپرٹی کے بارے میں
سوچ رہے تھے اور باتیں کر رہے تھے -
سید احمد صاحب کی صدارت میں
۱۹۷۰ میں وقف انکوائری کمیٹی
ہلی ۱۹۷۶ میں اسٹے اپنی رپورٹ
دی اور اس کے بعد سینٹرل وقف
کونسل مائٹنارٹی کمیشن اور دیگر
افراد نے اس پر نگاہ ڈالی تھی -
میرے اہتمام سے زیادہ تر ریکمڈیشن
کو مان لیا گیا ہے اس ایوان ہالا کے
ممبران نے اس بل کو اصل صورت

کے کچھ پہلوؤں پر اپنی نا پسندیدہ
نگاہ کرنے پر نظر ثانی کر کے جو ترمیم
اب لائی گئی ہے اس سے زیادہ تر
شک و شبہ کی بنیادوں کو دور
کر کے مطمئن ہو سکتے ہیں -

کوئی بھی قانون ہر وقت ہر ایک
فرد کو مطمئن نہیں کر سکتا ہے -
ہر ایک کے خیالات سمجھنا ہی
نوعیت اور معاشرے کا رجحان وقت
کے پہلو میں مختلف ہو سکتے ہیں -
مگر حکومت کو چاہئے کہ کار عمل
اکٹھیریت کے اطمینان کے باعث ہو -
اور نفی کا مادہ اقلیت ہو - وزیر اعلیٰ
سے میں دریافت کروں گا کہ آپ کے
ترمیم شدہ بل میں مسلمان کو
شاید آپ خوش نہ کر سکیں گے کیونکہ
مسلمانوں کا ”لا الہ الا اللہ“ کا کوئی
اختلاف رائے نہیں ہے - مگر
محمد رسول اللہ کی بتائی ہوئی
شریعت میں علماؤں نے اپنے اپنے
تہذیب سے ترجمانی کی ہے اور اسی
وجہ سے دین سے وابستہ ہر مسئلہ
پر عقیدہ کی بنا پر ہی اختلاف
رائے ہو سکتی ہے - اور اوقاف بھی
دین شریعت کا ایک حصہ ہے -
بہرحال مسلمانوں کی سماجی -
اقتصادی اور عملی زندگی تو اور آراستہ
کرنے کی سمت میں اوقاف کی صحیح
انتظامی اور دیانتداری مسلمانوں
کے وسیع حق میں ثابت ہوگی -

†[] Transliteration in Arabic script.

اعلیٰ حضرت میں مبارکباد
دوٹکا کہ برنی کمیٹی کی رپورٹ پر
سرکار نے ۱۲۳ پروپرتی وقف بورڈ
کو واپس ڈالوائی ہیں۔ مگر موجودہ
حالات میں اور بھی کئی

شری سید احمد ہاشمی : آپکی

اطلاع صحیح نہیں ہے۔ ابھی اوپر
شب وقف بورڈ کی نہیں ہے
.... (مداخلت) جو وقف
بورڈ کی پراپرٹی ہے وہ اسے ملتی
چاہئے۔

شی مرزا ارشاد بیگ ایوب بیگ :

جو پیسہ آٹھکا۔ اس سے وہ
وقف کو ملے گا (مداخلت)
میں کہہ رہا تھا کہ اور بھی کئی
اوقاف کی جاگیریں غیر قانونی طور
پر فلت لوگوں کے اختیار میں ہیں۔
جسے سرکار کو واپس لیکر متولہوں
کے سپرد کروانا ہے۔ ترجمہ قانون
کے مطابق جو جائیدادیں پر فلت
لوگوں کا قبضہ ہے ان سے جائیداد
واپس لینے پر جھگڑا فساد اور
قا املی کا اندیشہ بھجنا نہیں ہے۔
اس لحاظ سے قانون کا پروویژن وقف
بورڈ کے ناحق میں نہ جائے۔ یہ
دیکھنا نہایت ضروری بن جائے گا۔
کہنہ کورٹ کے فیصلوں کے بعد بھی
قبضہ لینا دشوار ہو جاتا ہے۔

ملدر - مسجد - درجا کھر -
کورڈ دروازہ - یا شمشان - قبرستان
وغیرہ کو لینڈ اکوژیشن ایکٹ کے
ماتحت میں اس میں رائٹگی دینا
ضروری ہے اور میں اس بات کی
علمت پر کہ ریٹ کنٹرول ایکٹ
اسٹیمٹ کورنٹ کے ماتحت ہونے کے
باوجود سیلڈرل کورنٹ قانون کے
ذریعہ یا ہدایتوں کے ذریعہ اوقاف کو
ریٹ کنٹرول ایکٹ سے رائٹگی دلوایئے
ورنہ اوقاف ایکٹ کا نصب العین
صحیح قہلک سے کاگو نہ ہو سکتا۔
سیکشن ۲۱ (ب) پر میں اپنی ذات
کو مطمئن نہیں کر سکتا ہوں۔ میں
مانتا ہوں کہ کمشنر کے اختیارات
کو چیلنج کیا جا سکتا ہے اور سرکار
کو یہ اکوژیشن بھی ہے مگر پھر بھی
کمشنر کے وسیع اختیارات نقصان دہ
اور نا پسندیدہ ہیں۔

جلاب قبلی چیئرمین صاحب -
پیسہ تو عزیز وزیر کوشل صاحب کو
انکے پرخلوص ذہنی نظریہ پر
مبارکباد دیتا ہوں۔ مگر سرکار سے
میں یہ کہہ چاہوں گا کہ سرکار
ملک کے اوقاف کا سروے کروائے اور
جو قبرستان تا قیامت صرف قبرستان
ہی رہ سکتا ہے اور جو سرکاری
ملکیت میں درج ہے انہیں پستی
کی مسلمان آبادی کی انتظامیہ کو
سونپ کر انکے سدھار کئے جائیں۔
آرکھولوجی قیامتہلک کے نصف

[شری مرزا ارشاد بیگ ایوب بیگ]
ہندوستان کی پرنمو نقاشی کے نمونے
جو عالم مہن مشہور ہیں ایسی
مساجد مقبرے وغیرہ کو نمازوں کیلئے
اجازت دینی چاہئے اور ایسی
عمارتوں کا مجموعہ میٹروپولیٹن اوقاف
بورڈ سے ہونا چاہئے۔ بورڈ نے
نمائندگی کے مسئلہ پر کافی غور و فکر
کئے دیپتندار شریف اور نوجوان لوگوں
کو [شامل کریں جس میں مستحق
تھلک سے کام کرنے کا سادہ ہو۔
فصلیت ہو اور جسے خوف خدا
ہو۔]

اقلیتوں سے وابستہ ایک اہم
مسئلہ پر غور کر کے اسے کسی حد
تک عامی جامہ پہنانے کی سست
میں لیا گیا یہ قدم وزیر اعظم
اندر گاندھی اور کانگریس پارٹی کے
اقلیتی فرقہ کی بہبودی اور ہمدردی
کی ایک مثال ہے۔

انہیں الفاظ کے ساتھ اس ترمیمی
بل کی تائید کرتے ہوئے تپتی
چیٹرمون صاحب - آپکا شکریہ ادا
کرتا ہوں۔]

شری شرمیہ احمد سیڈھو (دہلی):
جنااب ڈپٹی چیئرمین ساہب، میں سب سے
پہلے تو وجہیہ اعجاز شرمیہ اندیرا
گاندھی کو مبارکباد پیش کرنا چاہتا
ہوں کہ ہندوستان کے مسلمانوں کو
اعجاز کی جو پورانی بات تھی کہ وکف
بورڈ کے اندر شرمیہ کی جائے، انہوں نے

جی ہاؤس میں انڈیمینٹ کو لا کر ہزاروں
مکلفیتوں کے ان نمائندوں کی بات کو
مانا اور جو یہاں پر شرمیہ کا بیل
آیا، میں اسکا स्वागत کرتا ہوں۔

جنااب ڈپٹی چیئرمین ساہب، وکف
ایکٹ میں جو شرمیہ لوگ سب سے پہلے
کی گئی اور لوگ سب سے پہلے پاس
ہو کر دو بار یہاں آیا ہے، میں سمجھتا ہوں
کہ یہ جو شرمیہ ہیں وہ شرمیہ کی جائیدادوں
کو سنبھالنے کی ایک تہذیب ہے۔

دوسری بات میں یہ کہنا چاہتا ہوں
اور اس موقع کا فायدا اٹھا کر مینسٹر
ساہب سے درخواست کرنا چاہتا ہوں کہ
وہ اس طرف خاص طور پر توجہ دے
کہ بہت سی ایسی جائیدادیں ہیں جن کو
وکف کمیشن بناتی ہے، جو ان کو فیس
کی صورت میں رقم ملتی ہے وہ بورڈ کو
نہیں ملتی۔ مثال کے طور پر
دہلی ہمدرد دواخانہ کا میں نام لیتا
ہوں جنہوں نے وکف کے قانون کے بننے کے
بعد آج تک دہلی کو ایک پیسا نہیں
دیا۔ اگر اس کی فیسوں کو شامل
کیا جائے تو وہ لاکھوں روپے کی بنتی
ہے اگر اس رقم کو وصول کیا جائے تو
جو پراپرٹی دہلی وکف بورڈ میں ہے اس کے
ڈیولپمنٹ کا کام کیا جا سکتا ہے
اور بہت سی سکیمن جو دہلی وکف
میں نہیں ہو پا رہی ہیں ان کو پورا کیا
جا سکتا ہے۔ جو مرکزی وکف کونسل
ہے یا دہلی وکف بورڈ ہے یا ہندوستان
کے کسی بورڈ کا سوال ہو وہاں ایسے
افسران نامزد نہ کیے جائیں جو
آمدنی بجا دیتے ہوں۔ ایسے بہت سے لوگ
مرکزی کونسل کے اندر موجود ہیں جو
وکف کی آمدنی جو وکف بورڈ کے اندر
جما کرانی چاہیے، نہیں کرتے۔
ایسے افسران وکف کی دیکھ بھال نہیں
کر سکتے۔

दूसरी बात यह है कि यहाँ पर मुअज्जिज मेम्बरान ने कहा है कि वक्फ प्रापर्टी की रेंट कंट्रोल ऐक्ट का करार दिया जाए। मैं उसकी पुरजो ताईद करता हूँ और मैं समझता हूँ कि यह ऐक्ट तर्मीम करके वक्फ बोर्ड को खत्म करके उसमें लाया जाए तो काफी फायदा वक्फ बोर्डों को करा सकते हैं।

आखिर में, मैं एक बार फिर वजीरे आजम श्रीमती इंदिरा गांधी को मुबारकबाद देता हूँ कि जो वायदा उन्होंने अक्वाम को दिया था उसे कानून की शकल देकर हजारों उन लोगों को उन्होंने वायदा पूरा किया है जिसके लिए उन्होंने यहाँ पर कहा था।

SHRI HUSEN DALWAI (Maharashtra); Sir, I compliment the Minister of law for bringing this Bill before this august House. We had enough discussion last time and my name was also there for this discussion but it was cut off because you were in a hurry. This time, I hope you would allow me some time.

Sir, the most important feature of this Bill is that properties worth crores of rupees are vested in the Custodian of Evacuee Property for administration under the Evacuee Property Act. Under this Act, the provision is that once the property is vested in the custodian, no court of law or any provisions of any other law will be in a position to divest the property from the custodian. Under the provisions of this Bill, all those properties which are vested in the Custodian will be brought within the purview of this Act and the Wakf Board which is to be formed, will control all the Wakf properties. The whole idea behind this legislation is to have better administration and supervision on the

Wakf properties. We have seen that huge Wakf properties are being managed by some trusts and the state Wakf Boards; there are many cases of embezzlement and misappropriation and therefore, with a view to eradicate this problem, and to meet the long felt need this Bill has been brought by our Law Minister.

The other important feature of the Bill which I would like to comment upon and for which I would congratulate the Law Minister is that many wakf properties are in adverse possession of, third parties by virtue of Law of adverse possession. By giving limitation period of 30 years the Law Minister has given us an opportunity to bring back all these Wakf properties under the control of Wakf Board which were wrongly taken over by persons who are in adverse possession of the same. All the suggestions which were made by the Wakf Inquiry Committee were not accepted by the Government. And in respect of certain suggestions there is justification for the same. Many members were saying that the Land Acquisition

Act should not be made applicable to Wakf properties and that the Wakf properties should be exempted from the purview of Land Acquisition Act. I am told that our Prime Minister has issued instructions to all States that properties of all religious trusts, whether mosque, church or temple, at the time of acquisition, should as far as possible be excluded from acquisition. That is a broader view which has been taken by the Government of India and thus wakf properties will get the benefit of the same from acquisition.

The other important suggestion made by the Inquiry Committee was to bring all the properties under the control of the Wakf Board and the Central Wakf Board appointed by the Government should be abolished; but that has not been accepted by the Government. There is a reason behind it because if this Central Wakf Board is there, and as it is an autonomous body, we have seen in some States that there is a lot of embezzlement and property is not properly managed. So,

[Shri Husen Dalwai]

Government control has to be there, & hence I feel we should accept that suggestion with a view to have better supervision of wakf properties under Government Control. The whole purpose behind this legislation is that charities of Muslims should be better utilised for the upliftment of Muslims who are backward and who need support for education and social reforms.

With these words, I support the Bill.

श्री गुलाम रसूल कार (नाम-निर्देशित) :
डिप्टी चैयरमैन साहब, वक्फ बिल जो पहले भी राज्य सभा में जेरे बहस आया था, जल्दी में उस वक्त राज्य सभा के मेम्बरों की खातिर इसके मुताबिक इसमें तरमीम नहीं हो सकी और जिस सूरत में भी यह बिल ला-मिनिस्टर साहब ने पेश किया था उसमें लोक सभा में कुछ तारीफ दी गई और उन तरमीमों को जिस हद तक गवर्नमेंट ने मनासिब समझा हालत के मुताबिक कानून के मुताबिक और वक्त के मुताबिक उन्होंने तरमीम को एक्सपेक्ट किया। लोक सभा के पास करने के बाद आज राज्य सभा में जेरे बहस आ गया। हमें उस कमेटी का भी शुक्रिया अदा करना चाहिये जो 1970 में वजूद में आई थी और जिन्होंने काफी मेहनत के बाद एक रिपोर्ट गवर्नमेंट को दी और गवर्नमेंट ने तफसीली तौर पर उस कमेटी की रिपोर्ट का जायजा लिया, कहने का तो हां सचता है कि कमेटी की रिपोर्ट को क्यों नहीं एक्सपेक्ट किया गया, लेकिन आज ही का मसला ले लिया जाए, हाशमी साहब ने बहुत सारी बातों पर एतराज किया। हाशमी साहब इस हाउस के मेम्बर हैं। एक एक्ट में तरमीम लाने के तौम्तरीके होते हैं, रुल होते हैं। अगर उनकी खातिर के मुताबिक किसी चीज की कमी रह गई एक्ट में तो वह एक तरमीम की सूरत में बरनवते थे बशायत करीर

बरने के। इस पर तकरीर करना मुनासिब नहीं था। मैं आज कांग्रेस पार्टी को इस बात के लिये मुबारकवाद देता हूँ कि उन्होंने गुजिश्ता इलेक्शन मैनीफेस्टो में इस बात का इकरार किया था कि इलेक्शन के बाद हम मुल्क के सामने एक बहुत बड़े माइनोरिटी के मसले को, एक कानून की शकल में हाउस में लाकर पेश करेंगे इस बिल के लिए मैं कांग्रेस पार्टी को और उसके लीडर श्रीमती इन्दिरा गांधी और ला मिनिस्टर को मुबारकवाद देना चाहता हूँ। उन्होंने मुल्क की एक बहुत बड़ी माइनोरिटी का मसला आज हल कर दिया है। यह महज मसला हल करने की बात नहीं है, मुसलमानों का हर तबका, मुसलमानों में मुखलिफ तबके हैं, मुखतलिफ इककादात के लोग हैं, हर तबके के ख्यालात को नजर में रखकर सब को खुश करना कोई आसान काम नहीं है। लेकिन इस हाउस में और लोक सभा में सभी मुसलमान मेम्बरों को एतराम में लेकर यह बिल रखा गया है। यह एक तारीखी काम है। इसमें खूबियां भी हो सकती हैं और खामियां भी हो सकती हैं। लेकिन आन दी होल इस एक्ट को देखा जाय तो यह मालूम पड़ेगा कि यह एक बहुत बड़ा कारनामा है। जो लोग यहां पर माइनोरिटीज की बार-बार चर्चा करते हैं, जाहिर है कि उनको मुसलमानों के जज्बात का एतराम करना चाहिए। उनको चाहिए था कि इस एक्ट के पास होते वक्त इस हाउस में हाजिर रहते और इस एक्ट की हिमायत करते। मैं तमाम अपोजीशन के मेम्बरों का मशकूर हूँ जिन्होंने खुद यहां रहकर इसकी तारीफ की है। लेकिन उन मेम्बरों को कहना चाहता हूँ कि जिनका मुसलमानों के जज्बात के साथ कोई वास्ता नहीं है, लेकिन वे मुसलमानों के

جذبہ کو بھارت کی کوشش کرتے ہیں اور سیاسی طور پر ماملوں کو یہاں پر پیش کرتے ہیں، وہ اس وقت خود یہاں پر ہاجر نہیں رہے۔ وہ مسلمانوں کے ہمدرد نہیں ہیں۔ مائینو-ریٹیج کے ہمدرد تو صرف کانگریس پارٹی ہے اور ملک کی नेता شریما اندیرا گاندھی ہیں۔ اس لیے میں اس بیل کو پورے حوالے کرتا ہوں۔ میں یہ بھی کہنا چاہتا ہوں کہ یہ بیل مسلمانوں کے جذبہ کو جبراً رکھ کر پیش کیا گیا ہے۔ میں سمجھتا ہوں کہ یہ ایک تاریخی کام ہے۔ مسلمانوں کی لاکھوں کروڑوں روپوں کی جائداد کا سلسلہ کانگریس پارٹی نے اٹھایا ہے۔ بورڈ میں ایک کمشنر ہوگا۔ اگر بورڈ کو مسلمان سہی طور پر نہیں چلا سکے تو اس کا کسور ہمارا ہوگا، حکومت کا نہیں ہوگا۔ کمشنر کون ہوگا؟ کمشنر ایک آئی۔ اے۔ اے۔ آفیسر ہوگا۔ گورنمنٹ کی کوشش ہوگی کہ وہ مسلمان ہو۔ اس میں میں سمجھتا ہوں کہ بورڈ کا کام اچھی طرح سے چلے گا۔ بورڈ کو چلانے کی ذمہ داری مسلمانوں کی ہوگی۔ مسلمانوں کو اپنی ذمہ داری کو قبول کرنا چاہیے۔ میں اس بیل کو پورے حوالے کرتا ہوں اور لا مینسٹر، کانگریس پارٹی اور اپنے لیڈر شریما اندیرا گاندھی جی کو مبارکباد دینا چاہتا ہوں۔

†[شی غلام رسول گار (ناموں):

قلمی چھترمین صاحب - وقف بل جو پہلے بھی راجہ سہا میں زیر بحث آیا تھا جلدی میں اس وقت راجہ سہا کے ممبروں کی خواہشات کے مطابق اسمیں ترمیم نہیں ہو سکی اور جس صورت میں بھی یہ بل لا مینسٹر صاحب نے پیش کیا

تھا اسمیں لوگ سہا میں کچھ ترمیم دی گئی - اور ان ترمیموں کو جس حد تک گورنمنٹ نے مناسب سمجھا حالات کے مطابق قانون کے مطابق اور وقت کے مطابق انہوں نے ترمیم کو ایکسیپٹ کیا - لوگ سہا کے پاس کرنے کے بعد آج راجہ سہا میں زیر بحث آ گیا - میں اس کمیٹی کا شکریہ بھی ادا کرنا چاہتا ہوں جو ۱۹۷۰ میں وجود میں آئی تھی اور انہوں نے کافی محنت کے بعد ایک رپورٹ گورنمنٹ کو دی - اور گورنمنٹ نے تفصیلی طور پر اس کمیٹی کی رپورٹ کا جائزہ لیا - کہلے کو تو ہو سکتا ہے کہ کمیٹی کی رپورٹ کو کہوں نہیں ایکسیپٹ کیا گیا - لیکن آج ہی کا معاملہ لے لیا جائے - ہاشمی صاحب نے بہت ساری باتوں پر اعتراض کیا - ہاشمی صاحب ہاؤس کے ممبر ہیں - ایکٹ میں ترمیم لانے کے طور طریقہ ہوتے ہیں - رول ہوتے ہیں - اگر انکی خواہشات کے مطابق کسی چیز کی کسی رہ گئی ایکٹ میں تو یہ ایک ترمیم کی صورت میں لا سکتے تھے - بھائے تقریر کرنے کے - اس پر تقریر کرنا مناسب نہیں تھا - میں آج کانگریس پارٹی کو اس بات کیلئے مبارکباد دیتا ہوں کہ انہوں نے گزشتہ ایکشن مینوفیسٹو میں اس بات کا اقرار کیا تھا کہ ایکشن کے بعد ہم ملک کے سامنے ایک

[شہری غلام رسول گار]

بہت بڑے مائٹنارٹی کے مسئلہ کو ایک قانون کی شکل میں ہاؤس میں لاکر پیش کریں گے۔ ایک قانون ہاؤس میں لاکر پیش کریں گے۔ اس بل کیلئے میں کانگریس پارٹی کو اور اسمبلی لیڈر شریعتی اندرا گاندھی اور لا مفسٹر کو مدد کیا دینا چاہتا ہوں۔ انہوں نے ملک کو ایک بہت بڑی مائٹنارٹی کا مسئلہ آج حل کر دیا ہے۔ یہ بعض مسئلہ حل کرنے کی بات نہیں ہے۔ مسلمانوں کا ہر طبقہ۔ مسلمانوں میں مختلف طبقے ہیں۔ مختلف خیالات کے لوگ ہیں۔ ہر طبقے کے خیالات کو نظر میں رکھ کر سب کو خوش کرنا کوئی آسان کام نہیں ہے۔ لیکن اس ہاؤس میں اور لوگ سبہا میں سبھی مسلمان مسبوروں کو احترام میں رکھ کر یہ بل رکھا گیا۔ یہ ایک تاریخی کام ہے اس میں خوبیاں بھی ہو سکتی ہیں اور خامیاں بھی ہو سکتی ہیں۔ لیکن آن دی ہال اس ایکٹ کو دیکھا جائے تو یہ معلوم پڑے گا کہ یہ ایک بہت بڑا کارنامہ ہے۔ جو لوگ یہاں پر مائٹنارٹی کی بار بار چرچہ کرتے ہیں ظاہر ہے کہ ان کو مسلمانوں کے جذبات کا احترام کرنا چاہئے۔ ان کو چاہئے تھا کہ اس ایکٹ کے پاس ہوتے وقت اس ہاؤس میں حاضر رہتے اور اس ایکٹ

کی حمایت کرتے۔ میں تمام اپوزیشن کے مسبوروں کا مشکور ہوں جنہوں نے خود یہاں رہ کر اس کی تائید کی ہے۔ لیکن ان مسبوروں کو کہنا چاہتا ہوں کہ جن کا مسلمانوں کے جذباتوں کے ساتھ کوئی واسطہ نہیں ہے۔ لیکن وہ مسلمانوں کے جذبات کو ابھارنے کی کوشش کرتے ہیں اور سیاسی طور پر معاملوں کو یہاں پر پیش کرتے ہیں وہ اس وقت خود یہاں پر حاضر نہیں رہے۔ وہ مسلمانوں کے ہمدرد نہیں ہیں۔ مائٹنارٹی کے ہمدرد تو صرف کانگریس پارٹی ہے اور ملک کی بڑی شریعتی اندرا گاندھی ہے۔ اس لئے میں اس بل کی پرزور حمایت کرتا ہوں۔ میں یہ بھی کہنا چاہتا ہوں کہ یہ بل مسلمانوں کے جذبات کو زیر نظر رکھ کر پیش کیا گیا ہے۔ میں سمجھتا ہوں کہ یہ ایک تاریخی کام ہوا ہے۔ مسلمانوں کی لاکھوں کروڑوں روپیہوں کے جائداد کا سلسلہ کانگریس پارٹی نے اٹھایا ہے۔ بورڈ میں ایک کمشنر ہوگا۔ اگر بورڈ کو مسلمان صحیح طور پر نہیں چلا سکے تو اس کا قصور ہمارا ہوگا حکومت کا نہیں ہوگا۔ کمشنر کون ہوتا ہے۔ کمشنر ایک آئی۔ اے۔ ایس۔ آفیسر ہوگا گورنمنٹ کی کوشش ہوگی کہ وہ مسلمان ہو۔ اس سے میں سمجھتا ہوں کہ بورڈ کا کام اچھی طرح سے چلے گا۔ بورڈ کو چلانے کی ذمہ داری

[श्री जगन्नाथ कौशल]

उसकी जायदादों में कि उनका अच्छा इंतजाम हो, सब चीजें अच्छी हों। लेकिन मुझे बेहद अफसोस है कि जिस दिन राज्य सभा में यह बिल आया उस दिन उन्हें एन० टी० रामाराव से ज्यादा प्यार रहा, उस दिन उन्हें वक्फ से प्यार नहीं रहा।... (व्यवधान)...

श्री संयद अहमद हाशमी : जम्मू-काश्मीर से प्यार हुआ था। लेकिन मैं भी अर्ज करूँ। मुझे माफ़ फरमायेंगे। जान बूझकर वह बिल जो था उस दिन लिया जिस दिन वह यह समझते थे कि वाक-आऊट करेंगे, इसलिये... (व्यवधान)...

†[شری سید احمد ہاشمی : جنمیں]

کشمیر سے پیار ہوا تھا۔ لیکن میں بھی عرض کروں مجھے معاف فرمائیے گا جان بوجھ کر وہ بل جو تھا اس دن لیا جس دن وہ یہ سمجھتے تھے کہ واک آؤٹ کریں گے اس لئے... (مداخلت).....

श्री उपसभापति : वह बात अपनी जगह पर है। यह इसका जवाब नहीं है।... (व्यवधान)...

श्री जगन्नाथ कौशल : मैं यह अर्ज करना चाहता हूँ कि गवर्नमेंट की शुरु से यह संशा रही कि जो 1954 में वक्फ ऐक्ट पास हुआ था, उस वक्फ ऐक्ट को इम्प्रूव कैसे करें। आपको एक बात याद होनी चाहिए कि वक्फ ऐक्ट 1954 में पास होने के बाद सारे मुल्क में वक्फ की जायदाद का इंतजाम वक्फ बोर्ड को दे दिया था। लेकिन आप लोग इससे मुतमईन नहीं

थे, कोई मुतमईन नहीं था। इंतजाम ठीक से नहीं हो रहा था और इंतजाम ठीक कौन नहीं कर रहे थे वक्फ बोर्ड के मम्बरान ठीक नहीं कर रहे थे। सबसे ज्यादा अफसोसनाक बात पंजाब में हुई। पंजाब में जब वक्फ बोर्ड ने इंतजाम संभाला तो लाखों रुपया उनके पास था। उन्होंने बदइंतजामी की और उसके बाद ओवर ड्राफ्ट 20 लाख रुपये का छोड़ा और सरकार को, सेन्ट्रल गवर्नमेंट को उस वक्फ बोर्ड को बरख्वास्त करना पड़ा और बरख्वास्त करने के बाद कोशिश की गई कि हम कोई न कोई...

श्री संयद अहमद हाशमी : मैं अर्ज करूँगा कि अगर पंजाब वक्फ बोर्ड की कहानी आप सुनायेंगे तो और भी बहुत सारी पोल खुल जायेगी।

†[شری سید احمد ہاشمی : میں]

عرض کروں گا کہ اگر پنجاب وکف بورڈ کی کہانی آپ سنائیگی تو اور بھی بہت ساری پول کول جائیگی۔]

श्री जगन्नाथ कौशल : मैं निहायत अदब से अर्ज करूँगा कि मुझे भी सुन लीजिये। अगर आप मुझे इन्टरप्ट न करें तो मैं आपका शुक्रगुजार हूँगा।

उसके बाद जो इन्क्वायरी कमेटी आपकी बैठी, उस इन्क्वायरी कमेटी ने सबसे बड़ी सिफारिश की। उन्होंने कहा कि हमारा तजुर्बा यह कहता है कि जब तक उसका इंतजाम सरकार के एक बड़े अफसर, कमिश्नर को नहीं देंगे तब इसका इंतजाम ठीक नहीं होगा। यह उनकी सबसे बड़ी सिफारिश थी।

श्री संयद अहमद हाशमी : मैं फिर इन्टरप्ट करने पर मजबूर हुआ हूँ। लेकिन पावर के सिलसिले में वह. (व्यवधान)...

†[شہری سید احمد ہاشمی : میں]

میں انٹریٹ کرنے پر مجبور ہوا ہوں۔

لیکن پاور کے سلسلے میں وہ.....

(مدخلت).....]

شری उपसभापति : हाजमी साहब, आप हरे वक्त खड़े न हों। आपने कह दिया। उनकी बात भी सुन लीजिये।

श्री जगन्नाथ कौशल : उन्होंने सबसे बड़ी सिकारिश यह की जैसे हिन्दू एडोमेट में और जैसे बाकी रिलीजन के नीचे कमिशनर लगा हुआ है, ऐसा ही कमिशनर यहाँ लगाया जाय क्योंकि जायदादें खूब बढ़ हो रही थीं। उन जायदादों का दर्द हमको भी है, आपको भी है और कमेटी को भी था। उसके बाद बार-बार हमने कोशिश की कि इस पर कांसेसस आ जाय। लेकिन कांसेसस नहीं आया। कांसेसस न आने की वजह से जो स्कीम बनाई है उस स्कीम में बोर्ड की आटोमती कायम है। लेकिन जो रोजमर्रा के अख्तियारात हैं वे कमिशनर को देने आवश्यक हैं। वरना मैं हाउस के सामने कहता चाहता हूँ कि वक्त कमिशनर को एम्पाइन्ट हो न करें, वक्त कमिशनर को उसका चीफ एक्जीक्यूटिव आफिसर मुकर्रर न करें। तो जायदादों का ठीक इन्तजाम होने वाला नहीं है। अपने सब मुस्लिम ब्रादर्स से यह कहूंगा कि इस एक्ट के पास होने के बाद उनकी कोशिश होनी चाहिये कि वे वक्त कमिशनर की मदद करें ताकि वो उन हालात को सुधारें और हालात को सुधारना ही हमारी असली मंशा है इस एक्ट को बहुत जोर से क्रिटिसाइज किया गया है कि वक्त कमिशनर को आपने यह अख्तियारात क्यों दे दिये कि बोर्ड का फैसला

इसको नहीं मानेगा। लिखा है कि अगर बोर्ड ने कानून के खिलाफ कोई फैसला किया है तो वह कमिशनर गवर्नमेंट के नोटिस में लाएगा और गवर्नमेंट उसको एग्जामिन करेगी और गवर्नमेंट उस पर फैसला देगी लेकिन आपको तो अपनी गवर्नमेंट पर भी एतबार नहीं है। आपको जो अपनी इलेक्टिड गवर्नमेंट है। मेरा कहना यह है कि कमिशनर को न मानने का अख्तियार नहीं दिया गया कमिशनर को सिर्फ इतना अख्तियार दिया गया है कि गवर्नमेंट के नोटिस में ले आए अगर गवर्नमेंट ठीक समझती है तो मान ले वरना गवर्नमेंट उसको रद्द कर दे। बाकी जो सारा मसला है वह बहुत के लायक नहीं है। क्योंकि सिर्फ दो तीन अमेंडमेंट्स आई हैं और तीनों अमेंडमेंट्स को आपने सपोर्ट किया है मैं समझता हूँ कि बाकी चीजों में जाने को जरूरत नहीं है लेकिन एक बात तो मैं जरूर कहूंगा कि यह बिल दोबारा हाउस में नहीं आता था अगर हमारी प्राइम मिनिस्टर बुला कर के कुछ दोबारा यह न कहती कि इस बिल को पास करना ही है और मمبرान खुद गये प्राइम मिनिस्टर के पास। उन्होंने कहा कि मैडम हम बाकी सब अमेंडमेंट्स छोड़ते हैं, जो काम की अमेंडमेंट्स हैं वे आप ला मिनिस्टर को कहा कि मान लें। तो उसके बाद हम को टाइम निकालना था उसके लिए आपको मशकूर होना चाहिये लॉर्ड आफ द हाउस का। आपको मशकूर होना चाहिये पार्लियामेंटरी अफेयर्स मिनिस्टर का वरना यह बिल पांच होने वाला नहीं था। यह रह गया था। अब सिर्फ दो तीन बातों के मुतालिक मैं कहना चाहता हूँ। जो अमेंडमेंट्स आई हैं (व्यवधान) अमेंडमेंट्स के मुतालिक लोगों ने यह कहा है कि (व्यवधान) धन्यवाद आपको तो

[श्री जगन्नाथ कौशल]

यह कहना चाहता हूँ कि हमने लिमिटेशन 30 साल दिया है। कुछ मੈम्बरान ने कहा है कि आपने यह क्यों नहीं कह दिया कि इस पर लिमिटेशन एक्ट अल्गाई हो नहीं करेगा। कहा जा सकता था लेकिन एन आर्गुमेंट जो लोक सभा में एक मैम्बर ने दिया मैं वह आर्गुमेंट आपके सामने पेश करना चाहता हूँ। उन्होंने कहा कि अगर आप कोई लिमिटेशन नहीं रखेंगे तो वक्फ बोर्ड वाले नुकसान दायर हों नहीं करेंगे क्योंकि तज्ज्ञवा यह कहता है कि मुकदमे तो लिमिटेशन के लास्ट दिन दायर होते हैं और जहाँ पर लिमिटेशन नहीं है वहाँ लोग सोए रहते हैं यह बिनकुल सही बात है। दूसरी मैं एक बात और कह दूँ कि यह तो हमने एक जनरल ला बना दिया लेकिन एक एक्ट आलरेडी आप पास कर चुके हैं, एक्सटेंशन आफ पॉरियड आफ ला लिमिटेशन अंडर दो पब्लिक वक्फ एक्सटेंशन आफ लिमिटेशन एक्ट, 1959 उसमें आपने स्टेट्स को अख्तियार दिया था कि जिन प्रापर्टीज पर दावे नहीं हो सके उनका लिमिटेशन आफ जितना मरजी बड़ा लें, बहुतों ने बड़ाए हैं। मैं दो तीन स्टेट्स का नाम ले दूँ जिनके लिमिटेशन अब तक चल रहे हैं। आन्ध्र प्रदेश में जो इस वक्त एक्सटेंडेड पॉरियड आफ लिमिटेशन है वह 31-12-86 तक है, बिहार में 31-12-85 तक है, हरियाणा में भी यही है, पंजाब में भी यही है, कर्नाटक में भी यही है। स्टेट्स ने खुद भी बढ़ाए हैं। अब हमने जनरल ला भी बना दिया अगर अभी तक दावा दायर नहीं किया, लिमिटेशन खत्म नहीं हुआ। 12 साल नहीं हो कर किसी आदमी को पूरा मुकमल कब्जा नहीं हुआ है तो हम आपको 30 वर्ष देने के लिए तैयार हैं। यह एक वेलकम अमेंडमेंट

है। मैं समझता हूँ कि सब ने इसको वेलकम किया है। दो अमेंडमेंट बाकी किस लिए आई हैं। एक तो सुप्रीम कोर्ट का फैसला था वह इन्स्टेड परसन के मुताबिक हमें यह कहा गया था कि गैर मुस्लिम को जायदाद तो लिस्ट में है वह उसका पाबन्द नहीं है लेकिन जो कमेटी ने रिपोर्ट की हमने उसको मान लिया कि अगर सब कमिश्नर ने उसको नोटिस दे दिया है मौका दे दिया है तो फिर उनको भी उस लिस्ट को मानना पड़ेगा वरना एक साल के अन्दर जा कर के वह ट्रिब्यूनल में फैसला करा ले। तीसरी बात जो हमने की है क्योंकि पंजाब हाई कोर्ट के फैसले से एक अइचन आ गई था कि वक्फ बोर्ड दावा हो नहीं कर सकता था, उस अइचन को हमने दूर कर दिया। अब आखिरी बात यह है कि रेंट कंट्रोल के मुताबिक लोगों ने कहा है कि उसमें छूट क्यों नहीं करते लेकिन उसमें मैं समझता हूँ कि हम सुधारवाद के मुस्तहिक हैं कि हमने स्टेट्स को लिखा और 9 स्टेट्स ने रेंट कंट्रोल एक्ट में छूट को लागू कर दिया है। जिन्होंने नहीं किया उनको हम परसू कर रहे हैं। बी आर राइटिंग टु देम कि इनको रेंट कंट्रोल एक्ट आप लागू कर दोजिए। मुझे उम्मीद है कि सभी स्टेट्स लागू कर देंगे। कुछ स्टेट्स ने यह लिखा है कि हमारा ला, वक्फ को जायदादों के मुताबिक रेंट कंट्रोल से बढ़िया है। वह अगर बढ़िया ला है तो उसको खत्म करके हम ऐसा ला नहीं लाना चाहते हैं जिससे नुकसान हो जाये।

आखिरी में एक ही बात कहूँगा कि आज सभी ने जो जो अमेंडमेंट्स लोक सभा में हुई हैं उनको तस्वीम किया है और तस्वीम ठाँक किया है

इसलिए वह कन्वेन्स को अमैंडमेंट है । अकले गुलशेर अहमद को अमैंडमेंट नहीं है । मेरा वादा राज्ज सभा में यही था कि आप लोग कन्वेन्स कर लीजिए । हम लोग तो शुरू से ही इस फिक में लगे हुए हैं कि कन्वेन्स से जो लॉ पास हो जाये तो वह लॉ कम्प्यूनिटी को एक्सेप्टेबल होगा और मुझे अफस है कि कभी-कभी कोई आवाज अगर निकलती है कि यह लॉ ठीक नहीं बना तो उसके कसूरवार हम नहीं हैं, उसके कसूरवार आप लोग हैं जब आप बैठकर किता एक बात पर मुतफिका राय नहीं कर सकते तो हम लोगों को ध्मेन मत करिये । हमारा मंसा एक हा है और वह यह है कि वक्क का जयदाद खुई बुई न हो । वक्क करने का मंशा से जिसने वक्क किया है उसको वह मंशा पूरा है और उसका मंशा पूरा करने के लिए हमने पुरबोर कोशिश की है । उसके बावजूद कभी कोई बात आपके जहन में आ जाये तो फिर आ जाइए, गवर्नमेंट आपकी है । गवर्नमेंट आपकी मदद करने के लिए तैयार है । लॉ को फिर अमैंड किया जा सकता है ।

The law and amendment of law is a continuous process. Whenever any deficiencies are found in the working of the law, the Government is always prepared to come forward before Parliament for bringing more amendments.-

I must express my gratitude to all the Members who have today shown so much interest although on that day they were absent.

Now I commend to the House that these amendments be accepted.

MR. DEPUTY CHAIRMAN; The question is;

"That the following amendments made hv th» Lok Sahhn in the Wakf (Amend-

ment) Bill, 1984, be taken into consideration, namely:—

Clause 6

1. "That 'at page 4, after line 1, the following be inserted, namely:—

'(a) in sub-section (1), the following Explanation shall be inserted at the end, namely:—

*'Explanation.—*For the purposes of this section and section 6A, the expression "any person interested therein", occurring in sub-section (1) of this section and in sub-section (1) of section 6A, shall, in relation to any property specified ^{as} wakf property in a list of wakfs published, under sub-section (2) of section 5, after the commencement of the Wakf (Amendment) Act, 1984, shall include also every person who, though not interested in the wakf concerned, is interested in such property and to whom a reasonable opportunity had been afforded to represent his case by notice served on him in that behalf during the course of the relevant inquiry under section 4."

2. "That at page 4, line 2,—

for '(a)' substitute '(b)'

3. "That at page 4, line 4,—

for '(b)' substitute '(c)'

Clause 65

4. "That at page 49, after line 27, the following be inserted, namely:—

Period of limitation for recovery of wakf properties to be thirty years.

'66G. Notwithstanding anything contained in the Limitation Act, 1963, (36 of 1963) the period of limitation for any suit for possession of immovable property comprised in any wakf or possession of any interest in such property shall be a period of thirty years and such period shall begin to run when the possession of the defendant becomes adverse to the plaintiff.